

Серія «МІСТА ЖИТОМИРЩИНИ»

Заснована в 2000 році

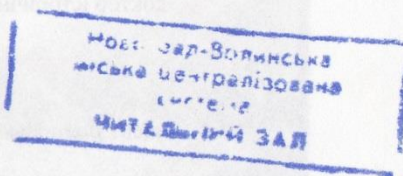
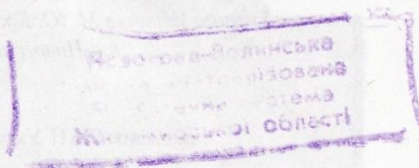
ВИПУСК 2

М. Ю. КОСТРИЦЯ

НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАРИС

Житомир
Косенко
2007

58560-5

95

ББК 63.3(4 УКР-4ЖИТ)

К 72

УДК 94+908](477.42-21)

Костриця М. Ю.

К 72 **Новоград-Волинський:** Історико-краєзнавчий нарис: — Житомир: Косенко, 2007. — 92 с.: іл., кольор. іл. — (Серія «Міста Житомирщини». — Вип. 2).

ISBN 966-7626-02-4 (серія «Міста Житомирщини»)

ISBN 966-8123-55-7 (вип. 2)

Чергова книжка із серії «Міста Житомирщини» присвячена одному з найдавніших міст України — Новограду-Волинському. Використано численні архівні та літературні джерела, подається просторово-часовий опис одного з найколеритніших міст Волині. Автор уперше вводить у науковий обіг ряд нових фактів з історії міста.

Видання ілюстроване репродукціями унікальних поштових листівок початку ХХ ст., рідкісними малюнками та сучасними фотографіями.

Розраховане на науковців, освітян, студентів, учнів, краєзнавців, усіх шанувальників історії рідного краю.

ББК 63.3(4УКР-4ЖИТ)

У книзі використано дореволюційні поштові листівки з особистого зібрання М. Ю. Костриці, фотоматеріали з музею-садиби родини Косачів та Новоград-Волинського краєзнавчого музею.

Науковий редактор:

академік НАН України, доктор історичних наук, професор,

П. Т. Тронько

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Національного університету

«Києво-Могилянська академія»

Ю. А. Мишик:

кандидат історичних наук,

доцент Волинського державного університету імені Лесі Українки

Г. В. Бондаренко

ISBN 966-7626-02-4 (серія «Міста Житомирщини»)

ISBN 966-8123-55-7 (вип. 2)

© М. Ю. Костриця, текст, 2007

© І. М. Боремський, В. В. Вігренко, С. А. Глабчук, фото, 2007

НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ

Місто — це не тільки місце, де ми живемо, не тільки скупчення споруд і доріг, місто — це священна історія народу, відбита у назвах урочищ, вулиць, районів, збережена у його архітектурному обличчі.

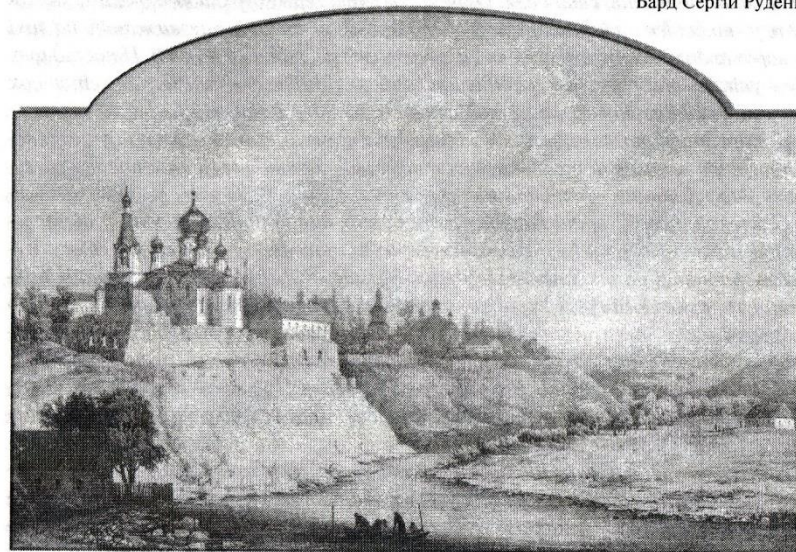
Академік Б. Рибаків

*Я люблю тебе, Лесине місто!
Зачароване плесо Случі.
Ти цвітеш і шумиш надолістом
На свята і роботу йдучи.*

Поет Юрій Ковальський

*...Мне ни Рима, ни Хайфы,
Ни даже Парижа не надо,
Блеску улиц Нью-Йорка
И даже Москвы я не рад,
Как награда мне, как награда,
Горький воздух твой,
Маленький мой Новоград...*

Бард Сергій Руденко

Панорама Новограда-Волинського. Малюнок Наполеона Орди (80-і роки ХІХ ст.)

Вікові дзвони Звягеля

У твоїх руках, шановний читачу, перша науково-популярна краєзнавча праця про місто над Случем — Новоград-Волинський — місто обласного значення Житомирської області, одне із стародавніх міст України. Вихід цієї книжки збігається з визначною датою: місто відзначає 750-річчя від першої літописної згадки.

Стародавній Звягель... Саме так називалось місто до інкорпорації земель Правобережної України до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. Хіба може залишити когось байдужим ця давньослов'янська милозвучна назва? Недарма серед наших сучасників час від часу виникає спокуслива пропозиція щодо повернення місту його старої назви. Однозначну відповідь на цю пропозицію дати важко. Адже й сучасна назва не гірша, її місто вже носить понад два століття. Тож треба все добре зважити та обміркувати, перш ніж остаточно вирішувати це питання.

Стародавнє місто — як поважного віку людина. У кожного своє обличчя, своя неповторність, своя доля. Окремі, як скелі серед бурхливого океану, зникають у хвилях історії. Інші, як міфічний Фенікс, постають, незважаючи на лихі повороти долі, з небуття, оновлені, з мудрими зморшками на чолі. Приклад цьому — унікальне місто Новоград-Волинський, яке увібрало в себе багато сторінок захоплюючої і водночас трагічної історії нашої держави.

Старі міста не можна не любити. У них кожна вулиця, кожна будівля, навіть стара зачовгана бруківка дихають сивою давниною. Вони оповиті легендами, що губляться в мороці віків.

Тутешні лісові і водні багатства з давніх-давен приваблювали у ці благодатні місця людей, про що свідчать численні артефакти. Розкопки стародавнього городища на околицях Новограда-Волинського, проведені експедицією Інституту археології НАН України наприкінці XX століття, свідчать про те, що на цьому місці більше ніж тисячу років тому, задовго до першої літописної згадки про місто Возвягль (Звягель), вже існувало поселення.

Протягом своєї історії Возвягль — Звягель — Новоград-Волинський пережив як часи стрімкого розвитку і піднесення, так і важкі періоди занепаду.

Місто неодноразово зазнавало спустошувальних набігів завойовників, пожеж, руйнувань. Ворожі навали й усіяні чвари, траплялось, заледве не зрівнювали його із землею. Складною, а часом і трагічною, була доля жителів. Як зазначається в Іпатіївському літописі, 1257 року Звягель був дощенту знищений військами Данила Галицького.

Історія нашого краю — це частка історії всього українського народу. Протягом багатьох століть Звягель переходив від одного правителя до іншого. Наприкінці XIII — на початку XIV століть Правобережна Україна (в тому числі й Звягельщина) опинилася у складі Великого князівства Литовського.

У середині XIV століття Звягелем володіли Василь і Андрій Семеновичі, величаючи себе князями Звягельськими. У 1519 році король польський, він же великий князь Литовський Сигізмунд I, подарував місто князю Костянтину Острозькому з дозволом побудувати у ньому замок (фортецю). Після Люблінської унії 1569 року Звягель разом з іншими населеними пунктами Правобережжя потрапив під владу шляхетської Польщі, увійшовши до складу Луцького повіту Волинського воеводства.

У 1793 р. за наказом Катерини II у складі новоприєднаних українських земель до Російської імперії були утворені Брацлавська та Ізяславська губернії, до складу яких увійшли землі Волинського та північної частини Київського воеводства. У червні 1795 р. Ізяславську губернію перейменовують у Волинську, а 5 липня виходить указ Катерини II про перейменування міста Звягеля у Новоград-Волинський і призначення його губернським центром. Але стати губернським містом Новограду-Волинському так і не судилося.

Назавжди в історію краю вписані імена народних ватажків Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Максима Кривоноса. З 1806 року в Новоград-Волинському розташовувалася штаб-квартира великого російського полководця М. І. Кутузова. За його вказівкою на Уваровському заводі поблизу міста і в ньому самому було налагоджено випуск ядер і картечі для російської армії.

У 1823–25 роках Новоград-Волинський став одним з центрів декабристського руху. Тут розміщувався штаб 8-ї артилерійської бригади Першої армії, в якій служили брати Андрій та Петро Борисови. Разом з уродженцем міста польським революціонером Юліаном Люблінським вони стали засновниками Товариства об'єднаних слов'ян, яке 1825 року злилося з Південним товариством декабристів.

Двічі у 1846 році відвідав Новоград-Волинський Т. Г. Шевченко, який увічнив мальовничі картини поліського краю у повісті «Варнак».

Але найбільшою гордістю нашого міста є те, що саме тут, на берегах Случі, 25 лютого 1871 року народилася славна дочка українського народу — Леся Українка.

Кожне місто, як відомо, багате своїми людьми. І прикметно, що й крізь віки пронесли новоград-волинці силу свого людяного побратимства, дружби націй і народностей. Про це свідчить і щорічне свято «Лесині джерела», що набуло міжнародного статусу.

На Звягельщині завжди проживали сильні, мужні, волелюбні і, водночас, гостинні та щедрі люди. Їм, як і всьому українському народу, доводилося захищати своє місто від численних ворогів, пережити страшні, чорні сторінки нашої історії під час голодомору та сталінських репресій. Важка доля випала місту і в роки Другої світової війни.

Нинішнє покоління новоград-волинців багато робить для відтворення історичної пам'яті народу, збереження традицій та духовності. Місто від 1995 року — колективний член Ліги історичних міст України. В Україні до числа історичних прийнято відносити міста, вік яких понад 300 років. Історичне місто — складний, багатофункціональний організм, в якому часто химерно переплітається старе і нове, природне й рукотворне. Щоб усучаснити історичні міста і водночас не порушити зв'язок століть, потрібно не лише враховувати весь комплекс естетичних вимог, а й перебувати у всеозброєнні історичного знання. А насамперед — любити рідне місто. І ця любов повинна бути не тільки споглядальною, а й конструктивною.

Великий внесок у примноження духовності краю та збереження історичної пам'яті робить численна когорта краєзнавців міста — людей неспокоїної вдачі, славні традиції яких започатковані у місті ще родиною Косачів — Драгоманових.

Книжка про історичне місто — навіть коли вона скромна за обсягом — створюється не на порожньому місці й не за один день. З плином часу відфільтровується чимало другорядного, вивернутого попередниками, як мовиться, на злобу дня. Доступними стають як автору (який, до речі, є відповідальним редактором «Зводу пам'ятників історії та культури Житомирської області» за підготовку статей про місто Новоград-Волинський і район), так і читачам незамулені джерела, що були приховані раніше обставинами й умовностями закритого суспільства.

Автор нарису щиро вдячний декільком поколінням місцевих краєзнавців за їх невтомний пошук нових фактів з історії міста і краю. Окремі з цих даних використано в цій праці.

Цінні матеріали про наш край вміщено в матеріалах Всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій «Звягель древній і вічно молодий» (1995) та «Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність» (1998), що проходили у Новограді-Волинському.

Книжка, яку тримає читач в руках, виходить за сприяння Новоград-Волинської міської ради та особисто міського голови М. П. Боровця. Щира подяка усім, хто сприяв виходу цього нарису у світ. Окрему подяку автор висловлює пані Є. В. Ващук, яка уважно прочитала рукопис і висловила ряд конструктивних пропозицій.

Сподіваємось, що наша подорож буде цікавою, корисною і не залишить нікого байдужим. А пізнавши рідне місто, ви його краще полюбите.

Автор

Вони досліджували наш край

Звягельщина (Новоград-Волинщина) здавна привертала увагу істориків і краєзнавців. Чимало з них пов'язували свої наукові інтереси з цим краєм. Перші згадки про місто зустрічаємо на сторінках таких поважних історичних джерел, як «Літопис руський» (за Іпатським списком), переклад якого українською здійснив і видав з коментарями у наш час Л. Махновець.

Зерна любові до історії і культури надслучанського краю були посіяні в 70-і роки XIX століття родиною Косачів — Драгоманових. Їх невтомна праця на ниві вивчення й популяризації пам'яток духовної культури краю згодом проросли стиглим колоссям у діяннях і подвижницькому житті їх геніальної дочки Лесі Українки, в самовідданому труді наступних поколінь дослідників Волині.

У 60-і роки XIX ст. прогресивна волинська інтелігенція одчайдушно шукала шляхів реалізації своїх високих задумів та ідеалів. Саме в цей час у представників місцевої інтелігенції формується стійкий інтерес до минулого рідного краю. Висока мета — вивести народ з принизливого становища і темряви шляхом просвітництва — надихала відомих і зовсім маловідомих волинських краєзнавців на подвижницьку діяльність. Об'єднуючим і координуючим центром для краєзнавців у другій половині XIX ст. став Волинський губернський статистичний комітет. Активну участь у його роботі брав Петро Антонович Косач, батько Лесі Українки.

Яскравий слід у краєзнавчому дослідженні краю залишила і дружина Петра Косача — Ольга Петрівна Драгоманова-Косач, більш відома як Олена Пчілка. Зібраний нею на Волині фольклор, тексти народних пісень, зразки вишивання тканин, писанок мали велике наукове значення.

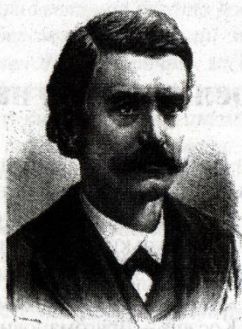

П. А. Косач і Олена Пчілка в родинному колі

П. П. Чубинський

В. Б. Антонович

І. С. Винокур

Добре відомо, яку роль у творчій і життєвій долі Лесі Українки відіграла Звягельщина. Протягом всього життя Леся Українка збирала фольклорні та етнографічні матеріали краю. У 1903 р. у Києві Товариство дослідників Волині випустило збірник «Дитячі ігри, пісні й казки з Ковельщини, Луцини і Звягельщини на Волині», зібрані Лесею Українкою, покладені на музику Климентом Квіткою. Справа в тім, що у 1900 році центром науково-краєзнавчих досліджень в регіоні стало Товариство дослідників Волині в Житомирі. Діяльність товариства була комплексною, адже охоплювала такі сфери наукових інтересів, як вивчення історії, етнографії, природи Волині. У Новограді-Волинському працювало регіональне відділення товариства. Дійсними членами цієї наукової організації були, зокрема, представники Новоград-Волинського осередку В. О. Абрамов, А. Й. Вольський, К. Ф. Голоновський, Л. Д. Деев, Є. Й. Жуковська, К. О. Королівська, Й. Л. Мечніковський, І. М. Михайлов, М. А. Миколаївський, І. І. Павловський, М. А. Сватковський та інші. Крім місцевих дослідників і краєзнавців, у різний час до проблем вивчення історії Звягельщини та літописної Болохівщини зверталось не одне покоління відомих дослідників.

Першовідкривачем літописної Болохівської землі, до якої входила Звягельщина, ще у 1840 році став російський історик М. Карамзін. В подальшому Звягельщині присвячували свої дослідницькі праці всесвітньо відомі історики: П. П. Чубинський, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, М. П. Дашкевич, М. К. Каргер, П. А. Раппопорт, Л. В. Баженов, І. С. Винокур, відомі краєзнавці С. А. Липко, К. І. Терещук та ін. Праця В. Б. Антоновича «Археологическая карта Вольнской губернии» не втратила свого значення й до сьогодні. Зазначимо, що свою фундаментальну роботу вчений зміг підготувати за сприяння широкого загалу місцевих краєзнавців і археологів, а також таких відомих дослідників, як В. Люба-Радзимінський, І. Коперницький, О. Ставровський, С. Гамченко та інші. 1869 року через Новоград-Волинсь-

кий і долину Случі пролягли шляхи дослідницької експедиції під керівництвом П. П. Чубинського. Згодом зібрані матеріали про край побачили світ у його фундаментальній семитомній праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край».

Професор Київського університету св. Володимира, уродженець Житомирщини М. П. Дашкевич на III Археологічному з'їзді оприлюднив доповідь «Болоховская земля и ее значение в русской истории», яка заклала теоретичні засади наукового болоховознавства.

У 50-х роках ХХ ст. археологічні дослідження на Звягельщині здійснював також наш земляк: доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського університету, відомий археолог І. С. Винокур (1930–2006).

Серед сучасних археологів найбільший внесок у дослідження Болохівської землі зробили О. І. Журко, Б. А. Прищепа, Л. І. Виногородська, Б. А. Звіздецький. Саме завдячуючи розкопкам останнього вдалося виявити локалізацію стародавнього Возягеля (Звягеля) і відшукати безцінні артефакти, які уточнюють вік його заснування.

На жаль, середньовічний період історії Звягеля поки що у багатьох відношеннях залишається «білою плямою» і потребує спільних зусиль вчених і краєзнавців у його дослідженні, в тому числі й опрацювання архівів, що зберігаються в Польщі.

Ці прогалини великою мірою пояснюються тим, що за радянських часів представники історичної науки і краєзнавці за вказівкою «згори» віддавали перевагу насамперед висвітленню подій після 1917 року, сумлінно їх оспівуючи. Відповідні установи ретельно «фільтрували» решту матеріалів, тож інформація доходила до читача вже, як правило, у вкрай спотвореному вигляді. А ще безцінну джерельну базу «допомогли» знищити війни й лихоліття.

Внаслідок перебудовчих процесів, що почалися після 1985 року, краєзнавчий рух в Україні, й на Житомирщині зокрема, набув нової якості. 5 січня 1990 року було створено Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, його осередки в містах і районах області, а згодом – і в Україні та деяких країнах близького й далекого зарубіжжя.

У листопаді 1993 року відбулася установча конференція Новоград-Волинського регіонального краєзнавчого товариства, яке очолив В. В. Вітренко. У пошуково-дослідницьку роботу активно включилися Л. Г. Коган (тепер мешкає у Німеччині), В. С. Ваховський, І. Л. Тригуб, Л. Д. Наумець, В. О. Римська, Ю. Н. Загрийвий, Ж. І. Василенко, Л. А. Антошевська. Спільними зусиллями цих дослідників та їх колег відновлюються маловідомі сторінки історії краю.

Крізь призму віків

За сивої давнини басейн Случі приваблював наших далеких пращурів своїми природними багатствами. Тож не випадково береги Случі — свідки багатьох історичних подій. Найдавніші пам'ятки, виявлені експедицією АН України під керівництвом Б. А. Звіздецького, відносяться аж до V–VI століть до нашої ери, тобто до епохи пізнього неоліту. Саме в ті далекі часи люди почали переходити від мисливства, рибальства і збиральництва до землеробства і скотарства. Дальшого вдосконалення набула техніка виготовлення кам'яних знарядь. Широко стали застосовуватися свердлення і шліфування, виникли гончарство і ткацтво.

Наявність на одних і тих же ділянках пам'яток різних археологічних епох (від V–VI ст. до н. е. до XIII ст. н. е.) переконливо свідчить про безперервність багатовікового заселення людиною території, на якій розташовувався сучасний Новоград-Волинський.

Як свідчить весь хід історії, розвиток людського суспільства має складний і багатоплановий характер. Безперервність заселення регіону племенами різних культур та їхня еволюція нарешті призвели до утворення тут у ранній феодальний час укріплених городищ і замків. Одне з таких городищ і започаткувало Возвягль (Звягель).

Дві загадки не дають спокою багатьом поколінням дослідників і краєзнавців: коли засновано місто і чому воно отримало таку назву? Чимало легенд і переказів намагаються дати відповідь на ці питання. Немає сумніву, що епічні перекази дослідники не повинні залишати поза увагою. Адже ці перекази слугують початковою формою історичної оповіді, бо увібрали в себе пам'ять про наших героїчних предків, котрі об'єднували племена, закладали міста, створювали держави, переможно воювали з ворогами. При критичному аналізі ці джерела дають змогу уважному пошуковцю видобувати з них дорогоцінні зерна історичної правди. Безперечно, легенди різняться як за тематикою зображуваних подій, так і за

Б. А. Звіздецький

М. С. Грушевський

Перебіг тих далеких подій уточнює видатний український історик М. С. Грушевський: *«Данило власними силами рішився почати війну з татарами... воював підвласні татарам громади над Случчю і Тетеревом. Громади не піддавалися, а піддавшись, наново відпадали. Данило боявся, що як не здавити сього руху, то він може зовсім зруйнувати політичне життя України, завзявся знищити його. Не спинився перед суворими карами! Палив непокірні міста, віддавав людей у неволю. За поміччю литовського князя Мендовга збирався йти далі до Києва, підбити собі Київщину».* Ось так складно розвивалися тоді події, не вкладаючись у ту просту схему, що її викладали нам колись на уроках історії в школі та на лекціях в інститутах.

А ось як реставрує хід тогочасних подій сучасний археолог Б. А. Звіздецький: *«Відбивши спробу монгольського темника Куремси захопити важливий у стратегічному відношенні Крем'янець, Данило Галицький задумав грандіозний похід на Київ з метою об'єднання всіх земель Правобережжя. Проте, несподівано для себе, наитовхнувся на відчайдушний опір князів Болоховської землі і деяких міських осередків Київщини. Серед останніх згадується і Взвягель (Звягель), який становив собою форпост Київського князівства на його західних рубежах. Заручившись підтримкою великого князя литовського*

їх глибиною. Тож не випадково одні з них заслуговують на увагу дослідників і краєзнавців, інші ж так і залишилися легендами, що не витримали випробування часом.

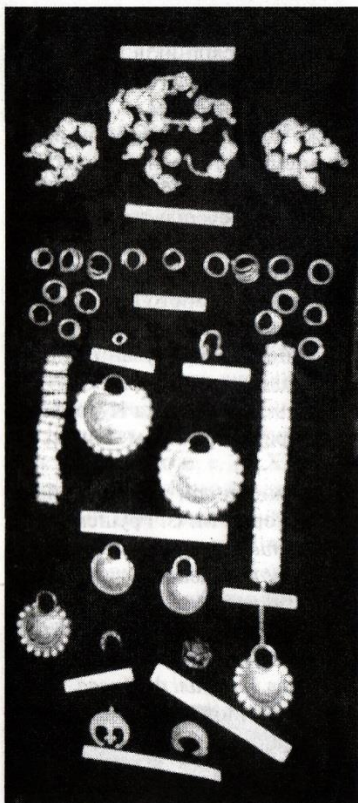
Звягель, як вже довідався читач, виник не на порожньому місці. Його заснуванню передували численні поселення або стоянки різних епох, що пережило суспільство у своєму поступальному розвитку.

Вперше Звягель згадується в Іпатіївському літописі під 1257 роком як місто Болохівської землі Галицько-Волинського князівства у зв'язку із захопленням та руйнуванням його князем Данилом Галицьким під час боротьби з ордами монгольського темника Куремси за гегемонію над Правобережжям Київської землі.

Князь Данило Галицький

Міндовга, Данило Галицький у 1257 р. зі значними силами обступив непокірний Звягель і після запеклої битви оволодів ним. Жителі міста, які вціліли, були забрані в полон і поділені між переможцями, а саме місто спалене. Факт його тотальної руйнації підтверджують і літописні джерела. Так, коли війська Міндовга, які запізналися на допомогу Данилу, підійшли до Звягеля, то, як повідомляє літописець: «...Не побачили нічого. Тільки головешки тліли та пси вили на городищі».

То де ж стояв стародавній Звягель?

Археологічний еквівалент стародавнього Звягеля дослідники багато років поспіль протягом XIX–XX століть вказували, як правило, на лівому березі річки Случі, на місці старовинної звягельської фортеці, що в самому центрі сучасного Новограда-Волинського. Завдяки роботам експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом Б. А. Звіздецького, вдалося встановити, що найдавніші нашарування звягельської фортеці датуються не пізніше, як кінцем XV століття, тому не можуть вважатися першоосновою міста. Розкопки 1988 року двох стародавніх городищ, що лежать на правому березі Случі поруч одне з одним,

Найбільш цінні знахідки Звягельського городища: колт (ліворуч), перстень з печаткою.

Артефакти розкопок Звягельського городища 1997 року

дозволили встановити, що основні нашарування городищ насичені лише артефактами давньоруської матеріальної культури XII–XIII століть.

Слово керівникові експедиції Б. А. Звіздецькому: «Саме тому нашу увагу привернула група пам'яток, розташованих за 5 км від міського центру вниз по р. Случ, на її правому березі, за 1 км на північ від колишнього села Ржатківка (нині в міській смузі). Ця група складається з двох городищ та великого неукріпленого селища поміж ними. Одне з укралень згадується ще у кінці XIX ст. в «Археологической карте Волынской губернии» В. Б. Антоновича».

Обидва городища загинули в середині XIII століття. Практично у всіх житлових спорудах знайдені кістяки мешканців із слідами насильницької смерті. А ще виявлено сотні предметів давньоруської матеріальної культури, серед них – й унікальні. Адже в ході розкопок було знайдено чи не найціннішу знахідку – пам'ятку національного значення – діадему з колтами й перстень, на якому зображено тризуб. На цьому місці люди більше не забажали селитися – на радість сучасним археологам, яким це значно полегшує пошуки. На обох городищах знайшли матеріали, що датуються IX–X століттями. Звідси витікає, що вік поселень на цій території налічує більш як тисячолітню історію. І це справді так!

То що ж тоді, Звягель виявляється значно старшим за віком, ніж вважалося раніше? Не поспішайте з висновками. Адже авторитетні вчені чітко розрізняють історію власне міста (поселення), яке характеризується чітко визначеними міськими функціями (організаційними, військовими, економічними тощо) та історію території, на якій заселялися первісні люди. Тож учені цілком слушно зазначають, що останні ніяк не можуть асоціюватися з мешканцями власне міста.

Про те, що вік міста значно більший, опосередковано свідчить і той факт, що в околицях Новограда-Волинського археологи віднайшли грецькі виро-

би і римські монети I–II століть н. е. Дослідники безспідставно вважають, що існували давні торговельні зв'язки місцевих жителів з країнами Середземномор'я. Зокрема, в околицях Новограда-Волинського було знайдено срібні монети (динари) римського імператора Марка Аврелія (161–180 рр. н. е.). А на берегах Хомори (притока Случі) – монету імператора Діоклетіана (284–305 рр. н. е.).

За даними дослідників, територіїю краю пролягав торговельний шлях від Чорного до Балтійського морів. Іноземці човнами-однодревками піднімалися Південним Бугом (стара назва Гіпаніс) до його верхів'їв, а звідти з товаром притокою Бугу Бужком пливли аж до його витоків. А далі – до верхів'я Случі перетягували човни волоком. Случем торгіві каравани рухалися до Прип'яті й далі.

Залишмо подальшу дискусію про вік міста історикам, а для сучасного читача зазначимо, що історію міста не варто ототожнювати з історією території, на якій поселялися перші люди.

За визначенням фахівців Інституту археології НАН України, досліджені городища у Новограді-Волинському мають непересічну культурологічну й наукову цінність. Насамперед тому, що, як уже було зазначено, на теренах України дуже мало подібних пам'яток, не зіпсованих пізнішими антропогенними впливами. У зв'язку з цим вчені інституту запропонували створити на місці розкопок експозиційні павільйони з реконструкціями стародавніх будівель та оборонних споруд, щоб зберегти безцінні пам'ятки історії для нащадків.

Про походження назви Звягель існує декілька легенд. За однією з них, через місто, що розляглося по обидва береги глибоководної і судноплавної на той час Случі, регулярно курсували судна. Щоб попередити команду судна, що пропливало повз місто, про безпеку (на Случі було багато порогів та скель), місцеві мешканці вночі били в дзвони. Від слів «дзвонити», «дзвін», «звягати» й пішла назва Звягель. Саме цю легенду увічнено в міському гербі, що містить зображення золотого дзвона.

За іншою легендою, територія, на якій розташоване місто та його околиці, була багата на болотяні руди, з яких місцеві жителі плавляли залізо і займалися ковальською справою. Лункий переддзвін ковальських молотів і дав назву місту.

Третю легенду пов'язують з ім'ям коваля Звягеля. Багато століть тому, як стверджує переказ, де нині місто, стояла невелика кузня, в якій чоловік на ім'я Звягель виготовляв зброю та лемеші до плуга. Поступово на місці кузні виросло поселення, яке і назвали на честь того коваля.

Не зайвим буде згадати й поширену останнім часом версію про походження назви нашого міста, пов'язану з далекою Індією. Ця версія належить львівському досліднику, автору книжки «Санскрит усміхається Україні» Василю Кобилюху. На його думку, слово «Звягель» на санскриті означає «Тор-

жество Сонця». Складається воно з двох слів «Звя» – свято, святий, Божий; «Гель, Гелі, Гелікса» – сонце.

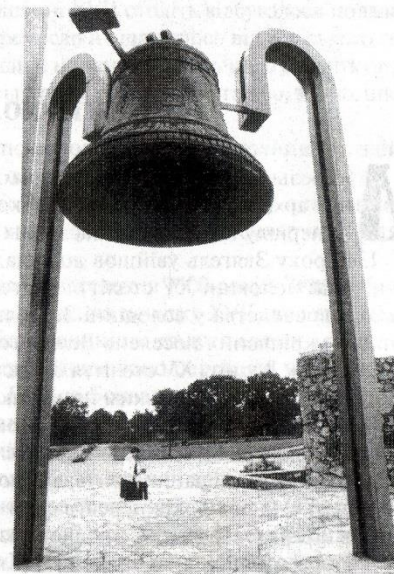
Назва міста Звягель, на думку В. Кобилюха, стало своєрідною історичною метрикою величі праурайців.

У наведених легендах домінує єдина міфологема – дзвін, звяга, звягель, яка в оповідях обросла побутово-історичними деталями. Народне тлумачення назви в усіх варіантах цілком вписується у модель топоніменування на Житомирщині. Символічно, що при відновленні середньовічної фортеці у 1989 році на її стінах було встановлено дзвін як символ міста.

Тож слід констатувати, що незважаючи на широке розмаїття легенд і припущень щодо походження назви Звягеля, остаточної відповіді на головне питання й досі не знайдено.

У цій царині широке поле діяльності для молодого покоління краєзнавців і пошуковців.

Після того, як у 1257 році жителі Звягеля відмовилися визнати владу князя Данила Романовича, він спалив місто і поділив його мешканців між своїм братом Васильком Романовичем і своїми синами. Як зазначалося вище, на старе місце мешканці спаленого городища не повернулися, з якого почався Звягель, наші талановиті попередники вибрали безпомилково. Адже не мали вони ні географічних карт, ні геодезичних приладів, та все ж обрали цю найзручнішу позицію, що відкривала великі стратегічні, політичні й торговельні можливості, даючи змогу Звягелю взяти впевнений старт у майбутнє.

Дзвін – символ міста

Під Литвою і Польщею

Джерельна база раннього середньовіччя про історію Звягеля у вітчизняних архівах є надзвичайно слабкою. Зазначимо лише основні віхи цього періоду історії, частина з яких у науковий обіг вводиться вперше.

1340 року Звягель увійшов до складу Великого князівства Литовського. У першій половині XV століття Звягель відомий як волосний центр Київського воєводства у володінні Звягольських. Місто згадується 1432 року у списку укріплених поселень Великого князя Литовського Свидригайла як «Wzwaholl». З кінця XV століття Звягель управляється намісниками. Відомо, що у 1496 році звягельським намісником був Яцко Мезь.

В 1507 році князь Костянтин Іванович Острозький отримав привілей короля Сигізмунда I на побудову в Звягелі замку. Однак у привілеї не вказується, що в поселенні раніше існував замок. Фортифікації були зведені, але вже на початку 1540-х років перебували в запустінні та руїні, як і багато інших замків князів Острозьких, про що вказував король Сигізмунд у листі до князя Федора Андрійовича Сангушка. Князеві було доручено оглянути замки та привести їх в обороноздатний стан.

Зв'язок замку з містом здійснювався через підйомниці. В середині фортеці містилися флігель, кухня, стайні. З трьох боків вона була під захистом глибокого рову, а з четвертої — скелястого берега річки Случ. На випадок облоги ворогом, було споруджено вихід із фортеці через підземний хід, який, за переказами, вів далеко за межі міста.

Звягельський замок-фортеця, відігравав важливу роль у захисті жителів міста та навколишніх сіл під час набігів кримських татар, які неодноразово спустошували волинські землі. Залишки стін фортеці і деякі інші її елементи збереглися до наших днів і входять до комплексу реставрованої фортечної стіни в парковій зоні Новограда-Волинського.

У XVI столітті основним заняттям населення міста були ремісництво, торгівля, хліборобство, бджільництво, мисливство. За люстрацією 1577 року тут налічувалося 30 ремісників, 50 торговців, значна кількість ловців, стрільців, бортників і бобровників. Відбувалися щотижневі торги і щорічні ярмарки. З приїжджих купців власники міста стягували мито. Великі прибутки надходили й від сплати подимного: від садиби — 10 грошів, від диму — 10–15.

Після Люблінської унії (1569) Правобережна Україна, а в її складі і Звягель, опинилася під владою Польщі. Більш як два століття (1569–1796), з окремими перервами, місто входило до складу Луцького повіту Волинського воєводства.

У другій половині XVI — першій половині XVII століть відбувалося подальше піднесення ремесел і торгівлі. Хоч ремесло й відділялося від сільського господарства, багато ремісників працювали й на землі. Подальшого розвитку набувала торгівля. Селяни довколишніх сіл продавали худобу, птицю, зерно, шкіру, пряжу місцевим ремісникам.

Після Брестської унії (1596) у краї посилювався вплив католицизму, здійснювалося переслідування православ'я.

Мешканці міста та навколишніх сіл брали активну участь у повстаннях під керівництвом Криштофа Косинського (1591–1593) та Северина Наливайка (1593–1596).

Для подальшого окатоличення місцевого населення 1600 року в Звягелі було збудовано костюл (не зберігся). Власне замок, на початку XVII століття, залишався у володінні князів Острозьких. Укріплене місто згадується в акті розподілу маєтків князів Острозьких 1603 року, за яким воно перейшло у володіння князя Олексія Острозького. На картах Г. Л. де Боплана поселення вказане як «civitas» (лат. «громада, місто»). Мешканці Звягеля потерпали від міжусобиць феодалів, знущань з боку польського війська. Так, 1609 року жовніри пограбували жителів міста, багатьох побили, а одного закатували до смерті.

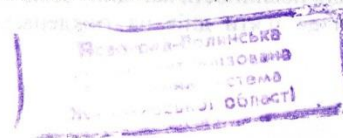
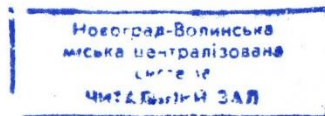
На початку XVII століття місто переживало період зростання. У 1620 р. населення міста складало приблизно 2,5 тисячі осіб, кількість будинків досягла 403. На той час Звягель був добре укріплений: обкопаний ровом, обведений валом, загороджений «тином дубовим» з чотирма баштами. Крім того, на крайовій дільниці високого прибережного плато, на скелі лівого берегу річки Случі вже було зведено мурований замок, обведений з двох боків ровом та валом. Прямокутний у плані, він мав чотиригранну башту, круглу бастею, п'ятигранний бастион, невелику надворотну башту з брамою та округлену кутову південну дільницю стіни. Залога замку була добре озброєна: мала 21 гаківницю та 12 гармат. На території

Князь Костянтин Острозький

замку для князів Острозьких був збудований дерев'яний палац, оббитий сосновою дошкою та критий гонтою. Від нього було прорито два підземні ходи та зроблено підземний захисток із колодязем. Один з ходів вів до костюла, що стояв за межами замку.

З початком визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польської шляхти звягельці у 1648 році за підтримки загонів Максима Кривоноса розгромили замок, спалили польський костюл і вигнали шляхтичів із міста. Більшість селян і ремісників влилися до військових з'єднань Богдана Хмельницького.

Криштоф Косинський

Друга половина XVII століття, як відомо, увійшла в історію України під назвою «Руїна». Цей період позначений постійними бойовими діями між польськими і російськими військами, гетьманськими міжусобицями, регулярними спустошливими набігами татар. Усе це негативно позначилося на життєвих умовах і побуті населення краю.

Як склалася подальша доля замку? Пізніше його було відреставровано. З опису Звягеля за 1766 рік відомо, що замок навколо був оточений муром з трьома бастіонами і кожен ремісник зобов'язаний був мати мушкет для оборони замку. У 1753 році власник Звягеля князь Любомирський дозволив місцевому ксьондзові розібрати замок і використати камінь для побудови костюлу. Остаточно замок перестав існувати у 1864–1865 роках, і на цьому місці побудували православну церкву, яка до наших днів, як і багато інших культурних споруд, не збереглася.

На початку 1649 року в Звягелі дислокувались окремі сотні Чернігівського і Лубенського полків під командуванням полковника Г. Яцкевича. У зв'язку з запровадженням полкового поділу місто у 1649 році стало центром Звягельського полку. Скориставшись тим, що командувач Звягельського полку Тиша вирушив з козаками на Острог, загін шляхтичів напав на Звягель і вчинив розправу над його мешканцями. Рятуючись від смерті, близько 500 селянських родин із Звягеля та навколишніх сіл втекли до містечка Вільська (тепер — село Черняхівського району). Того ж року козаки знову визволили місто і з невеликими перервами перебували в ньому до 70-х років XVII ст.

Після Андрусівського перемир'я (1667) Правобережна Україна (за винятком Києва) залишилася в складі Речі Посполитої і православне населення далі продовжувало потерпати від чужоземних утисків. Звягель перейшов у володіння князів Потоцьких. Для мешканців міста і навколишніх сіл відновили попередні повинності, панщину збільшили до п'яти днів на тиждень.

Северин Наливайко

1701 року Звягель був пограбований князем Радзивіллою.

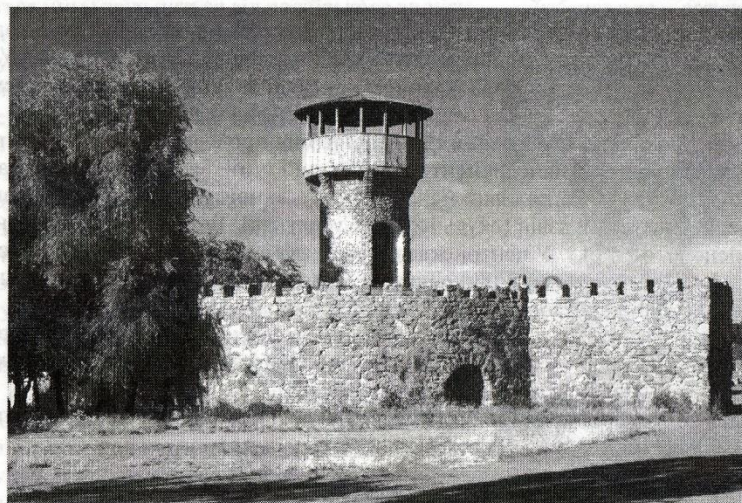
У першій третині XVIII ст. містом заволоділи князі Любомирські. 1731 року було затверджено статут для звягельських ремісників, де зазначалося, що всі ремісники повинні мати мушкети для захисту фортеці і міста, мусять сплачувати костюлу податок, цеховим майстром могла бути тільки особа католицької віри. Ремісники міста об'єдналися у дев'ять цехів: ковалів, слюсарів, бондарів, мечників, гончарів, сидельників, шкіряників, ткачів, шевців.

1753 року у місті розпочалось будівництво нового костюлу.

1766 року в місті налічувалося 205 селян, які відбували панщину: тягли по два дні на тиждень, піші — по одному — та вносили грошову ренту: тягли — по 6, піші — по 3 золотих на рік. Водночас було 379 будинків, за які власники сплачували лише чинш.

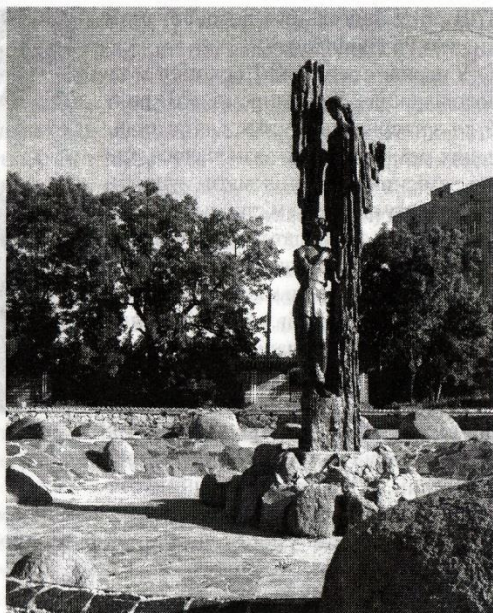
Максим Кривонос

Реставрована фортеця

Скульптура «Лукаш і Мавка»
на території колишнього
замку

Так завершилася історія середньовічного Звягеля, а з ним і звягельського замку, однієї з найпотужніших фортифікаційних споруд Правобережної України. До наших днів у первозданному вигляді залишилися лише окремі фрагменти його стін, кругла бастея та п'ятигранний бастіон.

У 80-х роках ХХ століття на території замку проведено реконструкцію. Добудовано декоративні елементи на північній стіні, бастей замку. Над бастіоном споруджено оглядовий майданчик та встановлено символ древнього Звягеля — чавунний дзвін (скульптор В. Сухоруков). Територію перетворено на місце відпочинку. У центрі скверу — фонтан, посередині якого встановлено скульптурну композицію «Лукаш і Мавка» (скульптор В. Швецов), що відтворює один з епізодів драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня».

Проект реконструкції території замку виготовлений групою скульпторів і архітекторів київського творчо-виробничого об'єднання «Художник» (керівник проекту В. Кудиненко).

Тепер територія колишнього замку та сквер є улюбленим місцем відпочинку мешканців і гостей міста.

Чому Новоград-Волинський не став губернським центром?

Кінець XVIII століття ознаменувався невпинним зростанням експансії Російської імперії, одним із напрямків якої було вирішення так званого польського питання. 1763 року, після смерті польського короля Августа III, Катерина II, ввівши війська до Польщі, посадила на королівський престол польського магната Станіслава-Августа Понятовського. З того часу фактичним правителем Польщі став резидент Росії при польському дворі.

Таке становище, безперечно, викликало незадоволення польських патріотів. Вони сподівалися, що Росія відверне всю увагу на війну з Туреччиною, а тим часом Польща скористається цим і звільниться від російського впливу. Та не судилося. Успішні бойові дії на півдні з Туреччиною Росія чудово поєднувала з бойовими діями на Заході. У 1772 році відбувся перший поділ Польщі, внаслідок якого до Росії відійшла Білорусія. Це, в свою чергу, призвело до масового незадоволення в Польському королівстві, навіть до заворушень. Щоб зберегти державу, прихильники реформ проголосили 3 травня 1791 року нову конституцію, згідно з якою всі справи у парламенті мали вирішуватися більшістю голосів, королівська влада мала бути спадковою, щоб збільшувалася армія, упорядковувалися фінанси, освіта.

Але партія магнатів та великих панів проголосила в Торговиці конфедерацію, згідно в якою вимагала встановити попередні порядки і звернулася за допомогою до Петербурга. «Допомога» не забарилася. Польські війська практично не чинили опору російській армії. Ця подія увійшла

Княжна Маріанна
Любомирська — остання
володарка м. Звягеля

Генерал-ад'ютант Федір
Петрович Уваров — чоловік
Маріанни Любомирської

Пам'ятна медаль на честь приєднання земель Правобережної України до Російської імперії

в історію як другий поділ Польщі. 27 березня 1793 року Катерина II видала Маніфест про включення Правобережної України до складу Російської імперії. До Росії відійшли Київщина, Поділля та значна частина Волині і Білорусії.

Надаючи великого значення приєднанню земель Правобережної України до Російської імперії, Катерина II наказала виготовити пам'ятну медаль. На її лицьовому боці було зображено профіль імператриці, на зворотному — карта приєднаних земель та напис «Отторженная возвратих».

Вищою посадовою особою, що уособлювала імператорську владу на новоприєднаних землях, був генерал-губернатор Мінський, Ізяславський і Брацлавський. На цю посаду було призначено генерал-аншефа Михайла Микитовича Кречетникова, який відзначився під час другого поділу Польщі воєнними діями у Литві. До речі, Михайло Кречетников доводився рідним братом сумнозвісному Петру Кречетникову, який брав активну участь у придушенні гайдамацького повстання 1768 року під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти, відоме в історії під назвою Коліївщини. Тимчасовою резиденцією генерал-губернатора на повернутих землях стало невеличке містечко Лабунь (тепер Хмельницька область).

Як засвідчує єпархіальна хроніка, саме у Лабуні місцеве духовенство і шляхта 8 квітня 1793 року присягнули на вірність Катерині II,

13 квітня 1793 року за наказом імператриці у складі новоприєднаних українських земель були утворені Брацлавська та Ізяславська губернії. До складу Ізяславської губернії увійшли колишні землі Волинського та північної частини Київського воєводства, всього 13 округів (повітів). А ще через два дні, 15 квітня, Ізяславським губернатором було призначено генерал-майора Василя Сергійовича Шереметєва. Хоча формальним центром губернії було визнано м. Ізяслав (тепер районний центр Хмельницької області), але фактично місцем резиденції В. С. Шереметєва до особливого розпорядження став Житомир.

Невдовзі після цих подій раптово помирає генерал-губернатор краю М. М. Кречетников. Сталося це 9 травня 1793 року в містечку Межириччі Рівненського повіту (лише за три дні до смерті Кречетников отримав графське звання). Того ж дня на місце Кречетникова був призначений генерал-поручик Тимофій Іванович Тутолмін. А в Польщі тим часом було неспокійно. На початку 1794 року розгорілося повстання польських патріотів, яке очолив генерал Тадеуш Костюшко. Він обіцяв селянам волю, але вони майже не підтримали його: тільки невелика частина справжніх патріотів з-під Кракова приєдналась до повстанців. Після запеклої боротьби російські та пруські війська розбили війська Костюшка, а його самого взяли в полон. Російські війська під командуванням О. В. Суворова здобули Варшаву, це призвело до третього, і останнього, поділу Польщі. Росія забрала решту земель Волині та Литви, Пруссія — Велику Польщу з Варшавою, а Австрія — Малу Польщу з Краковом та Люблінном.

Генерал-губернатор Тимофій Тутолмін

Далі події розвиваються з калейдоскопічною швидкістю. Указом від 18 червня 1795 року Ізяславську губернію перейменовують у Волинську, а 5 липня виходить указ Катерини II про перейменування міста Звягеля у Новоград-Волинський і призначення його губернським центром. Разом з тим, в указі зазначалося: щодо «устройства приличных зданий для помещения губернских присутственных мест, доколь дома там не будут построены, учредит на первый случай пребывание оных в гор. Житомире, где и ныне находится Губернское Вольинского Наместничества Начальство». Цим же указом статус Житомира понижувався до повітового міста.

Та недарма в народі кажуть, що немає нічого більш постійного, як тимчасове. Так сталося і зі статусом Житомира.

17 січня 1796 року Катерина II вносить ще одну корективу: вона видає новий указ, згідно з яким у межах України утворюються Волинська, Київська, Малоросійська, Новоросійська та Подільська губернії. А 22 січня царським указом затверджується герб Волинської губернії, а також герби всіх інших волинських міст.

При цьому не обійшлося без історичного курйозу. Оскільки центром губернії було визначено Новоград-Волинський, тож геральдична майстерня і розробила для міст губернії герби, в яких обов'язковим атрибутом мала бути символіка го-

Герб Волинської губернії

Герб Новограда-Волинського

ловного міста губернії. А саме: на золотому полі чотирикінцевий червоний хрест на тлі двоголового орла — символ Російської імперії. Та, як згодом з'ясувалось, Новоград-Волинський так і не став губернським центром. Проте геральдична символіка для міст Волині залишилася колишньою: верхня частина гербів — символіка губернського Новограда-Волинського, нижня — із символікою того чи іншого міста.

У гербі Житомира зображено міський мур з трьома вежами і відчищеною брамою на блакитному тлі. Зазначимо, що брама з вежами зустрічається ще лише у гербі Заславля (тепер місто Ізяслав Хмельницької області).

Перший герб Волинської губернії зображав чорного двоголового орла з чотирикінцевим хрестом на грудях, на золотому тлі. Згодом, у грудні 1856 року, губернський герб зазнає змін: на червоному тлі щита був зображений срібний хрест. Сам же щит увінчувався імператорською короною в оточенні золотого дубового листа, обрамленого Андріївською стрічкою.

Урочистості, присвячені заснуванню губернії, відбулися в Житомирі 6 серпня 1796 року. Свято проходило на Чуднівській вулиці, в будинку єзуїтського монастиря. Єпископ житомирський преосвящений Варлаам окропив святою водою кімнати, призначені для присутствія намісницького і губернського правління, і після проголошення багатоліття її імператорській величності і всьому імператорському дому, з гарматними залпами було врочисто проведено перше засідання цього правління. На засіданні були присутні перший майор Василь Сергійович Шереметєв, радник правління, колезький асесор Андріан Сумбулов, секунд-майор Пономарьов...

Та на цьому перипетії з адміністративно-територіальним поділом не закінчилися. 6-го листопада 1796 року несподівано померла цариця Катерина II. Протягом її 34-річного правління Україна втратила всі свої права, останні залишки автономії і була зрівняна з російськими губерніями. Українці покладали багато надій на нового царя Павла, який під час правління матері виявляв інтерес та симпатії до України. Однак уже 30 листопада 1796 року новий цар, бажаючи знищити всякі згадки про Катерину II, ліквідував намісництво. У листопаді склав свої повноваження і Волинський губернатор В. С. Шереметєв: ставши жертвою підлого наклепу, він був заарештований.

Після В. Шереметєва протягом року обов'язки Волинського губернатора виконував віце-губернатор М. І. Арсенєв.

9 вересня, 1797 року Павло I нарешті видав указ про новий адміністративно-територіальний устрій на Правобережній Україні. Згідно з цим указом, тут утво-

рилося три губернії: Волинська, Київська, Подільська. Всі вони входили тепер до складу новоутвореного Південно-Західного краю, яким управляв генерал-губернатор. Волинська губернія складалась з 12 повітів. Цього разу Волинській губернії пощастило. Практично без змін вона проіснувала до 1921 року, тобто 124 (!) роки, коли за Ризьким мирним договором західні повіти Волинської губернії відійшли до Польщі (були повернуті Україні в 1939 році).

Що стосується долі Житомира, то ще цілих сім років місто виконувало функції, так би мовити, тимчасового губернського центру. Новоград-волинський можновладці так і не спромоглися спорудити необхідні будівлі для губернських установ. Заради справедливості зазначимо, що не кращим був стан справ з приміщеннями й у Житомирі. Та попри всі негаразди, указом Олександра I від 24 червня 1804 року Житомир нарешті був офіційно затверджений центром Волинської губернії. З надбанням функцій губернського центру місто активно входить до загальноросійського ринку, створюються певні передумови для його економічного, соціального і культурного розвитку.

Завершуючи розповідь про конкуренцію Новограда-Волинського з Житомиром за право бути губернським центром, зазначимо, що й після офіційного надання Житомиру губернського статусу питання про перенесення останнього в більш зручне місце, тобто ближче до географічного центру губернії, невдовзі було порушено ще одного разу. Волинська губернія, як відомо, була найбільшою за площею в європейській частині Російської імперії. Навіть людині початку XXI століття важко уявити собі, скільки пересічному мешканцю губернії у XIX столітті треба було витратити зусиль та подолати незручностей, щоб при тогочасному розвитку транспорту дістатися до губернського центру за потрібною довідкою чи в будь-яких інших справах із віддалених сіл, приміром, Володимир-Волинського чи Кременецького повітів, що були за багато сотень верств від Житомира. Отож у 1838 році відродилася ідея про перенесення губернського центру з Житомира до Новограда-Волинського чи Дубно (тепер місто Рівненської області), які за своїм географічним розташуванням були ближчими до центру Волинської губернії. Та на практиці цю привабливу ідею реалізувати знову не вдалося. По-перше, Олександр I і Микола I — російські імператори, які неодноразово бували у Житомирі, — прихильно ставилися як до самого міста, так і до місцевого чиновництва, яке більше ніж за три десятки років встигло тут добре облаштуватися й не виявляло особливого бажання змінювати усталений спосіб життя. По-друге, ані в Новограді-Волинському, ані в Дубно необхідних приміщень для губернських установ так і не спромоглися побудувати. Таким чином, порушена проблема відпала сама по собі.

Тож, врешті, і друга спроба новоград-волинців перетворити своє рідне місто на губернський центр зазнала невдачі.

Місто у XIX — на початку XX століття

Суспільно-економічний розвиток. У фондах Центрального державного історичного архіву в Києві зберігаються матеріали, які дають відповідь на питання чому й друга спроба для Новограда-Волинського отримати губернський статус виявилася невдалою. Зокрема, це дві записки Волинського губернатора на ім'я київського генерал-губернатора від 9 липня 1838 року. Вперше ці документи було оприлюднено новоград-волинським краєзнавцем Леонідом Коганом.

З першого документа, який має назву «Записка про залишення Житомира губернським містом», дізнаємося, що найголовнішою причиною неможливості переходу губернського правління до Новограда-Волинського є відсутність зручних приміщень. Ще один аргумент не на користь Новограда-Волинського полягав в тому, що, на думку волинського губернатора, місто «відзначалося» високими цінами на товари першої необхідності, а за умови переїзду до міста губернського начальства ці ціни стануть ще вищими.

Друга записка, що має назву «Повітове місто Новоград-Волинський», містить власне аналіз соціально-економічного стану Новограда-Волинського, тому вважаємо за доцільне подати її у повному викладі.

«При в'їзді в місто по крутій кам'янистій дорозі від самої річки є невеличка неправильна площа, від якої на всю довжину проведена одна пряма вулиця, протягом півверсти вимощена каменем, інші ж поперечні вулиці, котрих не більше чотирьох, криві, вузькі, весною і восени — брудні і погано прохідні.

Будинки у місті дерев'яні. Більша їх частина належить свреям, збудовані дуже тісно і негарно, переважно вкриті соломною; оскільки в місті немає колодязів, жителі вдовольняються водою з річки з великими труднощами через крутий кам'янистий з'їзд до неї й віддаленість житла. Вода в річці взимку досить чиста і придатна до вживання в їжу і питво, однак в інший час при стоці в неї нечистот з міста зовсім непридатна для споживання. Місто оточене з усіх боків лісами, мала частина яких належить йому, а більша — поміщикам; вони ростуть неподалік на низьких болотистих і піщаних місцях, від чого місто не має хорошого вигляду і знаходиться нібито серед лісів і боліт.

Сіл поблизу міста небагато; через те, що немає борошняних млинів, жителі краю потребують борошно і крупи, які доставляються з Житомира та інших віддалених місць.

Хвороби бувають за часами року: весною та восени лихоманка, влітку — жовчяні гарячки, взимку ж — застудні й запальовальні хвороби, між худобою найбільш поширеною є чума від низьких і болотяних пасовищ.

Топографічні й статистичні відомості про місто Новоград-Волинський: землі під заселення міста — 284 десятини 1656 сажнів, під вигін — 2495 дес. 1623 саж., понад усе — 3636 дес. (більша частина є лісовою дачею у володінні казни).

Через місто протікає річка Случ. Вона починається сплавною за 10 верств від Новограда-Волинського в селі Гульське. Сплав по ній відбуває під час весняного розливу води: по ній сплавають лісові матеріали з Новоград-Волинського повіту на суму від 25 до 34 тисяч рублів. Води в р. Случ достатньо, вода досить чиста і придатна для вживання.

Через місто пролягають поштові тракти: I — від Житомира до Радзівілова, II — у Царство Польське: III — до Заславля.

Кількість будинків у 522: казенних — 3 кам'яних і 10 дерев'яних, приватних — 2 кам'яних і 507 дерев'яних, церков — грекохресних кам'яних 1 і 2 дерев'яних, римсько-католицьких 1 кам'яна, єврейських синагог — 1 кам'яна і 5 дерев'яних, крамниць — 74, вулиць великих вимощених — 1, невимощених немає, малих вимощених немає і невимощених 16, площ вимощених 1 і 1 невимощена, навчальних закладів — 1.

Заводів: 3 шкіряні, 1 ванняний, 1 поташний, 1 цегельний, 1 салотопня, 1 винокурня, театрів немає. 6127 жителів (у тому числі 55 купців)

Землі вистачає. У межі самого міста добуваються зручний для мостіння вулиць камінь і глина для виробництва цегли. Є 5 ярмарків, торги щотижня».

Зазначимо, що ця довідка свідчить про певну претензійність її автора (чи авторів). Адже, очевидно, писалася вона з явною метою: схарактеризувати місто далеко не з парадного боку.

Проте, що місто у ті часи не відзначалося особливою привабливістю, про що свідчить наведена вище записка губернатора, є й спогади, так би мовити, незацікавленої людини. Через десять років після описуваних у документі подій через місто, разом зі своїм чоловіком П. Кулішем, ранньої весною 1846 року проїжджала письменниця і громадська діячка О. М. Білозерська-Куліш, більш відома під псевдонімом Ганна Барвінок. У нарисі «Про Волинь», видрукуваному у петербурзькому журналі «Основа» (видавали його у столиці українці), висловила свої враження про місто такими словами: «Спустились ми згори, вкриті брудом. Думали, що переправимося через річку на поромі і зігріємося в теплі на станції. Але пором, затертий льодом, не зміг підійти до берега. Ми повернули назад. Коні ледве витягнули на гору. Приютом для нас

Ганна Барвінок

стала жидівська корчма, похилена на бік, вузька, довга. Дах в багатьох місцях провалився, глина на стінах майже вся відпала...» 9 березня Ганна Барвінок виїхала з нашого міста: «Тарантас наш був спущений під гору до річки, до порому. Тут же був і базар». Новоград-Волинський красзнавець Ю. Н. Загрийвий уточнює, що Ганна Барвінок у цьому випадку помилилася і що до поромної переправи вони спустилися нинішньою вулицею Богуна, а повз базар вона їхала по нинішній вулиці Щорса.

Згадувала про Новоград-Волинський Ганна Барвінок у своїх щоденниках і через багато років. Варто навести випадок, що трапився з нею, коли вона з П. Кулішем і братом їхали через місто з Києва на Варшаву. При в'їзді до міста їхня важка коляска, якраз коли вони долали болото, перекинулася, лігши на бік. Через таку оказію вони змушені були заночувати в місті. Ось як поетично описує цю пригоду Ганна Барвінок:

В 1847 році виїхали ми з Києва у саму повінь. Коляска наша коливалася на всі боки, часто бурхала, заскакувала в зажори і четверо коней її ледве витягали.

Я не звикла їздити по таких дорогах та без комфорту, будши під крилом у матері. Ся подорож мені здавалась неприємними стосунками зо злою мачухою. Як тільки ми виїхали з Києва, дав мені Куліш зшиток і олівець в руки і умовляв, щоб я записувала — що побачу чи почую. Се мені було дуже прикро. Не маючи довір'я в собі, і не розуміючи, що власне треба записувати і що не уважно кидати. Нова течія мого життя і нова праця. Як тут ще знайти натхнення і річ, котра б варта була пера! Хоч яка поезія з прозою та вилетять з голови од штовхання під боки. Ще велике щастя, що мама дала нам ресорний екіпаж, пожалівши мене (...)

По дорозі з Новоград-Волинська важка коляска при переїзді через болото провалилась і лягла на один бік. Я в превелику силу викарабкалась з коляски та тим часом сіла на копицю сіна, що тут побіля стояла. Се вже було під вечір, у вечірньому упрузі. Дожидаючи, поки її вирятують. А їх всього троє: ямищик, брат та Куліш, і не чує нікого, щоб покликати.

А краса природи свій орбіт робила. Зійшов місяць в маленькому тумані, мов легким серпанком покритий, і од того був вабливий, крізь матовий його світ. Зірки мигали; неустанно котились, падали, іскрилися в глибокому божественному небосхилі; мірадами виднілись та озаряли мені дорогих моїх працівників, котрі турботно ходили округи екіпажа і підважували затонувших два колеса.

Недалеко біля річки жевріли огоньки по хатах, миготіли тіні людей, то в хатах мелькали в окнах, а собаки підіймали лемент, дзвюління на всі голоси, й що їх так турбувало?.. Мабуть, сей дикий гук-гам кучера, який кричав найбільше і уживав напружену силу. При таких важких обставинах вся істота моя прониклася поетичним чуттям, і я під сим напливом стала мріяти й скорбіти. Думки мої залетіли вдалеч. Серце моє стало неймовірно тужливе і слова пісні йшли на уста: «Ой не жур мене, моя мати, я й сама журбу знаю»... Гавкали собаки — луна

д'їх аж до мене доходила... Миготіння огників, будівлі рядочком — пере несли мої мрії в домівку, на наш хутір Мотронівку, щасливого дитинства. Я щаслива, але мама, мама!.. Тепер одинока, в великому будинку, одна осиротіла й розпрощалась з останньою своєю дитиною, ніжно, гаряче закоханою одно'дною.

Од радості, до крайньої туги, перейшла в мою душу печаль...

Але в незабарі було все улаштовано як слід, і чи через якийсь час рушили далі. Погода змінилась, і вона змінила наш замір їхати далі; ми зупинились в жидівській корчмі на обриві гори, котрій бракувало й одного дерева, в оборону од стужі скотини. Будівля хистка, дирява, як решето, стояла і здавалась при поривчастій бурі, з свистом й тріскотнею з усіх боків похитнеться вона, грюкне й покотиться вниз. Ми раптом видряпались на гору та зупинились у постоялого єврейського двора. У кімнату до нас, серед сього урагану, з'являється тихая, як голубка, замучена постать, хоч і зброя у неї мужественна. З боку висів на ремні великий у ножах ніж, як у гайдамаки: сам коренастий, середнього зросту. Його убрання зовсім не стосується до першого мого вражіння. При сьому на йому свитина внизу та пололи, з котрих стирчить солома, і чв'якають вони з якимсь свистом та зоставляють болота ні калюжі сліду.

Се душу мою зражає. Я таких ще по хуто рах в кріпацтві не вбачала і убогих; і душа моя загорілась особливим жалем спочування і нахилила мене до його. Я хочу сю голубицю принадити до себе та втягнути її в дружні розмови зо мною. В сьому, мов тихому, кволому серці, таївся цілий ад, який зібрався з різних джерел — кривд людських люджерів та жовчі. Нещаслива його доля! Мені вдалось зробити децю для його, полегшити його убогу душу гарячим співчуванням...

От коли перо моє вперше гірку долю намалювало; відкіль я її зрозуміла? Бо до того часу я такої на людях не виділа й не чувала. Може, того вперше й не квапилась писати, що дуже молода була. А се сама доля моя, мабуть, про мене піклувалась і підготовляла мене ще й до гіршого в моїм житті — несподі ваного. Я вичерпала все з душі своєї голубиці і показала вперше записане своєї дружині, а се його привело в неописану радість. Йому дуже вподобалось й засмутило, чоло його покрилось тінню... Може, й йому таких нещасних не доводилось спотикати і їздивши по Україні. Дружина й брат вмовляли мене не кидати пера.

Але час невблаганно брав своє. Розвиток подій відбивав реалії епохи. У першій половині XIX століття в місті почала розвиватися промисловість. В 1816 році в місті відкрилася суконна мануфактура графа Ілінського, на якій працювало більш як 1350 робітників, діяло 144 верстати, щорічно вироблялося понад 11 тисяч аршинів сукна. У 1823 році на поташному заводі було вироблено 11608 пудів поташу, на залізобному — 1080 пудів заліза (обидва належали Уварову). На залізобному заводі графа Ілінського було виплавлено 1200 пудів заліза. У місті також працювало три шкіряні, цегельний, свічковий та винокурний заводи.

Поступово місто розбудовувалося, зростала чисельність населення. В 1839 році в ньому налічувалося 522 будинки (переважно дерев'яні), кількість населення становило 6120 осіб.

З розвитком капіталістичних відносин в Новоград-Волинському прискореними темпами стали розвиватися інші галузі промисловості. Якщо в 1866 році в місті діяло лише чотири шкіряні підприємства, тютюнова фабрика, цегельний і два свічкові заводи, то станом на 1896-й у місті діяло 19 підприємств, на яких працювало 118 робітників.

Наприкінці XIX ст. за темпами промислового розвитку Новоград-Волинський навіть випереджав губернський Житомир, про що повідомляв економічний оглядач на шпальтах губернської «Волини» (мову оригіналу і стиль збережено): *«Лет 10 тому назад наш уезд не имел ни тех благоустроенных фабрик, ни заводов; все фабричные произведения, необходимые к удовлетворению местных потребностей, получались извне. Благодаря своим минеральным богатствам, обилию лесов и значительному приросту, в последние 10 лет, население, а с этим и увеличение требований на производство фабрично-заводской промышленности фабрики и заводы стали быстро распространяться, и производительность стала развиваться прогрессивно. Таким образом, наш уезд в отношении фабрично-заводской промышленности стал в ряду первых в губернии».*

Вдячну пам'ять про себе в історії міста залишила родина Уварових, яка багато зробила для соціально-економічного розвитку Новограда-Волинського. У 90-х роках XIX ст. дійсний статський радник С. А. Уваров став ініціатором будівництва шосе Новоград-Волинський — Ємільчине. У 1894 році С. А. Уварова було удостоєно звання почесного громадянина Новограда-Волинського. До жовтневого більшовицького перевороту він був дійовим головою повітового дворянського зібрання.

Напередодні Першої світової війни у місті діяли три чавуноливарні, три шкіряні, два цегельні та пивоварний заводи, три водяні млини, фанерна фабрика, а також багаточисельні приватні майстерні, кузні, пекарні та інші кустарні підприємства, які виготовляли одяг, взуття, залізний крам, меблі, продукти харчування.

Протягом тривалого часу єдиним видом транспорту в місті був гужовий. Перевозили пасажирів візники-балагули. Міжміські сполучення (з Житомиром, Острогом, Полонним та іншими містами) здійснювалися диліжансами. Регулярне сполучення з Житомиром, Києвом та іншими містами розпочалося у 1912 році.

У 1916 році місто було з'єднано залізницею з магістраллю Шепетівка — Коростень. Перший потяг з пасажирами прибув до Новограда-Волинського 25 травня 1916 року.

Повітовий Новоград-Волинський був важливим торговим центром Волинської губернії. Крім крамниць і лавок, торгівля в місті велася на трьох базарах. Головний був на Соборному майдані, який спеціалізувався на торгівлі м'ясом, рибою, молочними і рибними продуктами, фруктами й овочами. На Сінному майдані (район скверу Слави на нинішній вулиці Ю. Ковальського) торгували худобою, фуражем і збіжжям. На Кінному (нині район автовокзалу) періодично влаштовувалися ярмарки.

У XIX столітті Новоград-Волинський опинився в епіцентрі багатьох суспільно-політичних подій.

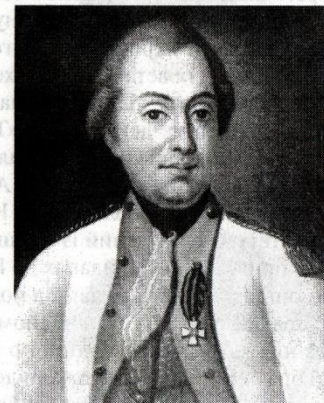
Війна з наполеонівською Францією і наш край. Після інкорпорації Волині до Російської імперії, головним фактором розвитку краю протягом XIX ст. стало його включення в орбіту загальноросійського економічного ринку і суспільно-політичного життя.

У 1805 році Російська імперія, занепокоєна посиленням Франції у Європі, уклала союзну конвенцію з Англією, тим самим поклавши початок створенню 3-ї антинаполеонівської коаліції. Всю весну й літо 1805 року в Росії йшли військові приготування. Волинь як прикордонна губернія стала місцем зосередження збройних сил, призначених до походу в Європу. Тут були розташовані частини Подільської армії під командуванням М. І. Кутузова, в Житомирі стояв штаб 2-ї Західної армії під командуванням генерала П. І. Багратіона, у західних повітах Волинської губернії сформована 3-я армія генерала О. П. Тормасова.

У ніч на 12(24) червня 1812 року без оголошення війни французька армія перейшла кордони Російської імперії. Ареною бойових дій стала й Волинь. Народні маси України, в тому числі й Волині, сприйняли війну як свою кровну справу. Більшість українців самовіддано боронили рідну землю. До армії йшли селяни й козаки, сподіваючись у майбутньому на покращення своєї долі, звільнення після війни з кріпацтва чи відновлення давніх козацьких привілеїв. Влітку 1812 року в Правобережній Україні було сформовано чотири козацькі полки, в яких служили і жителі Волині. Вони поповнили 3-ю армію, що вела бойові дії на території нашого краю. Від 1806 року у Новограді-Волинському перебувала штаб-квартира М. І. Кутузова, за розпорядженням якого для потреб армії на Уварівському заводі налагодили виробництво ядер та картечі. Жителі Новограда-Волинського брали участь у збиранні коштів, продовольства, збіжжя та фуражу для потреб армії.

Зародження таємних товариств. Повстання декабристів. Багато російських офіцерів, що брали участь у наполеонівських війнах в Європі, познайомилися зі свободолюбними ідеями Заходу і стали їх палкими прихильниками.

Загальне народне піднесення в країні після війни 1812 року, прагнення передових сил до визволення і, з другого боку, посилення кріпосницької експлуатації призвели до виникнення в Росії революційного руху, озброєного

М. І. Кутузов

політичною програмою. Прогресивні діячі Росії поставили перед собою завдання повалити самодержавство й ліквідувати кріпосництво.

Вони вважали, що це завдання можна вирішити шляхом збройного виступу армії, керованої таємною політичною організацією. Цієї думки дотримувались переважно молоді офіцери.

У березні 1821 року в Тульчині (нині Вінницька область) з ініціативи найбільш передових офіцерів було створено «Південне товариство». Восени 1822 року в Петербурзі виникло «Північне товариство». Обидві організації вели спільну боротьбу проти царизму і кріпосництва, готували загальний план повстання — шляхом військового перевороту. Центром найбільшого крила південних декабристів «Товариства об'єднаних слов'ян» було місто Новоград-Волинський. Заснували це товариство молоді офіцери 8-ї артилерійської бригади брати Петро і Андрій Борисови і польський революціонер-демократ Юліан Люблінський. Ю. Люблінський, студент Варшавського університету, був висланий із Варшави за участь у польському революційному русі, привезений у кайданах до Новограда-Волинського, де проживали його батьки, і відданий під нагляд поліції.

Брати Борисови були знайомі з його родичами і швидко встановили через них зв'язки з революційно настроєним студентом. За своїми поглядами брати Борисови належали до кіл передової армійської молоді, характер світосприйняття якої був глибоко гуманістичним та демократичним. Ще навчаючись у військовому училищі, вони заснували таємний молодіжний гурток, члени якого ставили перед собою вимогу постійного морального самовдосконалення та опанування вершин науки, культури і мистецтва. Борисових вабили твори Вольтера, Руссо, Монтеск'є, до вивчення і наслідування яких вони схилили своїх товаришів. В умовах тодішнього суспільного життя така позиція молодих офіцерів не тільки мала відчутне позитивне значення, а й вимагала неабиякої мужності. Саме в думках Люблінського Борисови знайшли багато співзвучного своїм політичним поглядам. У співробітництві з ним брати Борисови в 1823 році організували «Товариство об'єднаних слов'ян», метою якого було об'єднання всіх слов'янських народів в одну федеративну республіку.

У березні 1825 року товариство влаштує свій з'їзд у Черняхіві, де остаточно вимальовуються контури устрою майбутньої Федерації й затверджується

Ю. Люблінський

статут товариства. У ньому зазначалося, що воно має пройти шлях від невеликого гуртка однодумців до великого товариства, яке буде спроможне виконати завдання об'єднання всіх слов'янських народів.

Президентом товариства було обрано підпоручика 8-ї артилерійської бригади Петра Борисова, а секретарем — Іллю Іванова, «чиновника 10 класу» (так значилося в його формулярному списку), який служив при штабі 3-го корпусу в Житомирі. Виключно важливою рисою Товариства об'єднаних слов'ян був демократичний характер організації. На відміну від Північного і Південного товариств декабристів, до яких входило переважно вище офіцерство, аристократія, ця спілка була організована «нижчими армійськими чинами» — прапорщиками, підпоручиками.

З великим нетерпінням чекали члени товариства маневрів під Житомиром, адже це давало змогу зустрітися з членами інших таємних спілок (про які вже ходили чутки в армії) й виробити спільно плани дій. І от маневри почалися. А разом із ними почалися й вечірні розмови керівників товариства. На таємних зборах, що відбувалися в Ліщині і Млинищах, було вирішено створити альянс «Товариства об'єднаних слов'ян» з Васильківською управою Південного товариства.

На спільних засіданнях всіх груп у Ліщині було вирішено розпочати збройний виступ проти царизму влітку 1826 року, коли мав відбутися царський огляд частин Південної армії під час маневрів під Білою Церквою.

На останньому із засідань, 13 вересня, М. Бестужев-Рюмін запитав: «Чи є хто-небудь, хто завдасть удар государю?» Цю місію на себе добровільно взяв Іван Горбачевський з Новограда-Волинського. Восени продумувався в деталях план, проводилася агітаційна робота серед солдатів,

Та конкретні історичні умови склалися так (у зв'язку із смертю імператора), що строки повстання було перенесено. Його було призначено на день

А. Борисов

П. Борисов

«переприсяги» військ царю Миколі I 14 грудня 1825 року. В цей день члени Північного товариства сподівались організувати відмову від присяги солдатів кількох гвардійських полків, вивести їх на Сенатську площу. Але повстання, яке спочатку дуже налякало урядові кола, порівняно легко було придушено.

У ті дні до Новограда-Волинського і Житомира були звернуті погляди всіх членів таємного товариства, бо саме тут були розташовані військові частини, на які мало великий вплив «Товариство об'єднаних слов'ян».

25 грудня 1825 року на нараді у Новограді-Волинському було вирішено послати Андрія Борисова до Житомира і Старокосянтинова (тут організацію очолювали А. Тютчев, П. Громницький, М. Спиридов), щоб попередити членів Товариства бути готовими до виступу. С. Муравйов мав намір йти з Василькова на Житомир та інші міста Волині.

За керівниками декабристського руху пішов весь Чернігівський полк. Та С. Муравйов діяв вкрай нерішуче. Він довго вагався: чи йти на Київ, чи на Житомир. Така нерішучість дорого обійшлася повсталим. Розрізнені їх дії успіху не мали. Чернігівський полк було оточено і розгромлено царськими військами, а керівників повстання — арештовано, закуто в кайдани і відправлено в Білу Церкву, а згодом — у Петербург.

Царський уряд жорстоко розправився з учасниками декабристського руху. Головні керівники його були страчені. Багатьох піддано катуванням і заслано в Сибір на каторгу.

Засновник Товариства об'єднаних слов'ян і його президент П. І. Борисов був засуджений за першим розрядом: до страти шляхом відсічення голови. Як відзначалося у вирокі, за те, що «умишлял на царевбийство, вызывался сам, дал клятву на совершение оног... учредил и управлял тайным обществом, имевшим целью бунт; приготавливал способы к оному; составил кате-

хизис и клятвенное обещание, действовал возбуждением нижних чинов к мятежу». Та «милосердний» Микола I «дарував» П. І. Борисову життя, замінивши смертний вирок одвічною каторгою. Цієї ж участі зазнали і багато інших активних діячів Товариства. Серед них — старший з братів Борисових Андрій та один з активних діячів Товариства — І. Горбачевський.

Слід відзначити, що на каторзі брати Борисови, як і переважна більшість декабристів, виявили найкращі людські якості. Навіть у жорстоких умовах каторги вони були носіями високих ідеалів, займалися науковими дослідженнями, вели багаторічні спостереження за місцевою погодою, велику освітянську роботу серед місцевого населення. Праця П. І. Борисова «Про виникнення планет», написана ним на каторзі, стверджує, що Борисов стояв на рівні сучасної йому науки.

Слід відзначити, що на каторзі брати Борисови, як і переважна більшість декабристів, виявили найкращі людські якості. Навіть у жорстоких умовах каторги вони були носіями високих ідеалів, займалися науковими дослідженнями, вели багаторічні спостереження за місцевою погодою, велику освітянську роботу серед місцевого населення. Праця П. І. Борисова «Про виникнення планет», написана ним на каторзі, стверджує, що Борисов стояв на рівні сучасної йому науки.

Архітектурне обличчя міста. У XIX ст. архітектурний вигляд Новограда-Волинського зазнав значних змін. Насамперед це пов'язано з тим, що покращилось його планування. У 1825 році було затверджено перший генеральний план міста. У генеральному плані поєднувалися прийоми старого регулярного планування периферійних районів міста та мальовничий характер квартальної забудови центральної частини. Зазначимо, що цю тенденцію було збережено й на майбутнє. Копію плану міста 1827 р. з докладною експлікацією свого часу винайшов в архівах краєзнавець М. Супрунов.

Про що розповідає цей план?

Центр міста знаходився неподалік замку, на Базарній (Соборній) площі, яку оточували основні культові споруди: собор, костюл, синагога. Тут же стояла міська ратуша з установами для повітових чиновників, так звані «присутственные места». Навколо площі тулилися єврейські халупи і численні крамниці, на віддалі — квартали православних мешканців. У західній частині розкинувся міський парк, у південно-східній, на березі Случі, — водяний млин. Тут же діяла поромна переправа, що з'єднувала місто з правим берегом Случі та Житомирським шосе. На правому березі (навпроти центральної частини міста) стояло село Ново-Звягель, з маєтком поміщиків Уварових (пізніше Мезенцевих). Маєток й досьогодні є окрасою міста та зразком органічного «вписування» будівлі в навколишній ландшафт. Звичайно, що межі тогочасного міста були значно скромнішими порівняно з сучасними, але зовнішній вигляд Новоград-Волинського неодмінно привертав мешканців та гостей унікальністю навколишньої природи. Насамперед плесом повноводної Случі, що оперезувала його зі сходу, глибокими каньйонами та барвистим зеленим вбранням. Недалеко місто з навколишніми околицями ще на початку XIX століття зажило слави Надслучанської Швейцарії.

На відміну від багатьох інших історичних міст України, Новограду-Волинському не пощастило на фотоспадщину та іконографію. Але все ж таки па-

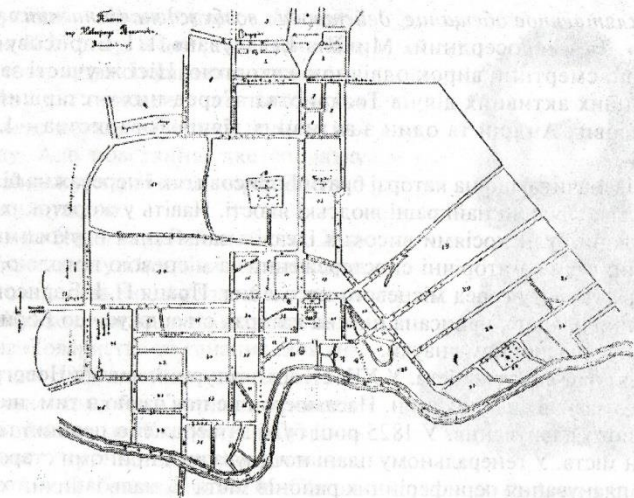

П. Горбачевський

І. Іванов

Фрагмент плану Новограда-Волинського 1827 року

нораму міста 70-х років XIX століття для нащадків залишив видатний польський маляр Наполеон Орда.

Навряд чи хто з художників XIX століття (та й не лише XIX-го) залишив після себе таку оригінальну художню спадщину, як Наполеон Орда. 977 малюнків архітектурних споруд і пейзажів, зроблених ним у Гродненській, Віленській, Мінській, Ковенській, Вітебській, Могилівській, Волинській, Київській, Подільській губерніях, Познанському князівстві, Західній Пруссії та Галичині — то справжня енциклопедія будівельної спадщини і діянь наших предків. У малюнках, виконаних олівцем і розфарбованих кольоровими акварелями або сепією на папері, наклеєному на основу формату — застигла епоха.

Життя і творчий шлях Наполеона Орди, пов'язані з Волинню, якій митець присвятив значну частину своїх малюнків. Бував митець і в Новограді-Волинському. Завдячуючи Н. Орді, ми тепер можемо скласти уявлення про архітектурну панораму міста в останню третину XIX століття.

Архітектурними домінантами міста стали культові споруди, зокрема церква Різдва Пресвятої Богородиці (1833), Соборна церква во ім'я Преображення Господнього (1861), церква Святого Архістратига Михаїла (1865), перебудована церква Св. Трійці (1865). Всі ці храми були знищені у 30-і роки XX століття, під час боротьби комуністичного режиму з релігією.

Наполеон Орда

На початку XX століття межі міста на сході і півдні пролягали вздовж лівих берегів річок Случі і Смолки, на заході — вздовж залізничної колії, на півночі — в районі пивоварного заводу. На початок 1901 року в місті налічувалося 28 вулиць і 8 провулків, на яких розташовувалося 3450 будинків, з яких 3094 — дерев'яних і 256 — кам'яних. Назви головних вулиць були пов'язані з географічними напрямками до найближчих населених пунктів: Корецька, Житомирська, Полонська, Гутинська, Суловська, Александрівська, — або за місцем розташування важливих об'єктів: Тюрємна, Садова, Соборна, Училищний провулок. Найбільш упорядкованими були Корецька, Соборна, Гутинська і Житомирська. На перехресті цих вулиць містився головний майдан міста. У народі він отримав назву «Угол» (російською).

Центр міста забудовувався переважно двоповерховими будинками, на перших поверхах яких містились численні крамниці з привабливою рекламою. У вечірню пору центральні вулиці освітлювалися лігроїновими ліхтарями. На Житомирській вулиці містилися міська управа, чоловіче і жіноче вищі початкові училища, фотоательє Грифа і Вассермана. Ці вулиці сходилися до центру міста — Соборної (Базарної) площі, яка була найулюбленішим місцем городян. Тут вони залюбки прогулювалися, дізнавалися про останні міські події та події у столиці. Як жартували місцеві обивателі, тут завжди можна було дізнатися про свіжі скандальні новини з далекого Петербурга. Схвально відгукувалася про місто та перспективи його розвитку й тогочасна преса. Зокрема, губерньська «Вольнь» так писала у 1898 році: *«Новоградволинск имеет завидную будущность. 10-15 лет тому назад он представлял собой такое же захолустье, как ныне Овруч. Обыватели вязли в грязи на людных улицах, как вязнут теперь на окраинах. То, что представляет теперь Тамаринская, было и на Корецкой, с каждым годом приближающейся, если не к типу Невского, то любой Гороховой Петербурга».*

Відомий російський економіст А. П. Субботін (його фотопортрет вміщено на стор. 38), який відвідав місто у 1887 році, збираючи матеріал для соціально-економічної праці «В черте еврейской оседлости», назвав Новоград-Волинський *«лучшим в губернии по красоте и благоустройству уездным городом».*

А. Субботін

Розвиток освіти й культури. Поряд з прискореним економічним розвитком, у першій третині XIX століття в місті набувають розвитку освіта, медичне обслуговування, зароджується театральне життя. В 1825 році в Новограді-Волинському відкрилася перша парафіяльна школа, в якій навчалося 25 учнів. Ще через сім років, за розпорядженням міністерства освіти Російської імперії генерала від інфантерії князя К. Лівена, було відкрито дворянське повітове училище, якому підпорядковувалися ще сім парафіяльних училищ. З цією метою казна виділила 2150 рублів сріблом. Відкриття училища відбулося 1 вересня 1833 року. Одночасно розпочало свою роботу міське парафіяльне училище, яке утримувалося за рахунок коштів

ліквідованих уніатських монастирів і частково — за рахунок коштів місцевого костюлу. У 1844 році в обох училищах навчалося 147 учнів. Від 1869 року в місті діяли вищі початкові жіноче та чоловіче училища, ряд приватних навчальних закладів.

Певного розвитку в Новограді-Волинському набувала охорона здоров'я. Наприкінці XIX століття в місті діяли військовий лазарет, лікарня на 20 ліжок. У 1903 році за ініціативи лікаря В. Проценка в місті відкрили земську лікарню.

У 1912 році у Новограді-Волинському було відкрито прогімназію, а на її базі — в 1913 році — класичну чоловічу гімназію. Будинок гімназії по вул. Рибаківа (нині — вул. Урицького, 6) зберігся до нашого часу. На вулиці Садовій (нині — вул. Івана Франка) 1912 року відкрилася жіноча гімназія Є. Жуковської. Крім цих навчальних закладів, у місті з 1869 року діяли вищі початкові жіноче та чоловіче училища та ряд приватних навчальних закладів.

У 1912 році в місті мешкало 20955 осіб. За національним складом переважали євреї

Будівля першої земської лікарні (сучасне фото)

(10865 осіб), які були в основному торговцями й ремісниками. Головним заняттям українців (6478 осіб) і поляків (2632 осіб) було сільське господарство. Російське населення (244 особи) складалося, головним чином, з військовослужбовців 18-го піхотного Вологодського полка, розквартированого в місті з 1895 року. У 1880-х роках в Новограді-Волинському поселилися німецькі і чеські колоністи, які були неперевершеними майстрами у виробництві ковбас та пива.

Кожна національність надавала містові неповторного колориту і благотворно впливала на розвиток і взаємозбагачення української, польської, німецької, російської, єврейської, чеської та інших культур. Представники всіх національностей мирно співіснували один з одним, шануючи свої й чужі традиції та звичаї.

Наприкінці жовтня 1897 року за ініціативи повітового попечительства народної тверезості відкрився народний дім, в якому офіцер місцевого гарнізону Дроздов (у місті, як відомо, дислокувався Вологодський полк) заснував театральну любительську трупу. За проєктом аматора було облаштовано сцену та зал на 120 глядачів. Першу виставу було поставлено 16 листопада. Такі цікаві подробиці про перший театр виявив в архівах новоград-волинський краєзнавець І. Л. Тригуб.

Зазначимо, що, за сумнозвісним Емським указом, театральні вистави могли ставитися лише за умов використання трупою змішаного російсько-українського репертуару. Не винятком був і Новоград-Волинський. Як зазначає І. Л. Тригуб, напередодні нового, 1900-го року до міста приїхала російсько-українська трупа А. К. Пронського. У неділю, 9 січня, вона поставила російський фарс на п'ять дій «Слушаю, ваше благородіє», а після нього — п'єсу Михайла Старицького «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці». П'єса мала повний аншлаґ.

Знаменною подією зустріли новоград-волинці новий, 1911-й рік. 1 січня відчинив двері — диво початку XX століття — кінотеатр «Люкс».

Не обминали місто й численні гастролери-циркачі. Цей легкий жанр розваг користувався у простолюддя особливою популярністю. Донести подих стародавнього Новограда-Волинського тепер мо-

НА СПОМІН РІДНОГО КРАЮ

Поштова листівка початку XX століття

жуть лише рідкісні поштові листівки та аматорські фотографії, що, попри всі катаклізми ХХ століття, дивом збереглися в домашніх альбомах та збірках колекціонерів – любителів старовини. Завдяки їм дійшли до нашого часу такі дорогі молодим поколінням обриси стародавнього Новограда-Волинського. Поштові листівки з видами Новограда-Волинського можна було придбати у крамниці писального паперу на Базарному майдані. Видавцями листівок виступали приватні особи чи торговельні заклади. Лише за листівками можна тепер вивчити архітектуру й повсякденне життя старого міста. На жаль, до наших днів дійшла лише частина з них, які ми й відтворюємо в цій книзі, й читачі можуть скласти певне уявлення про колорит міста початку ХХ століття.

*На старих фотографіях всі молоді,
За роками людина сама себе кличе,
У зіницях печалі, як в чорній воді,
Відбиваються люди, дерева, обличчя.*

До філософських узагальнень про скороминущість буття, закарбованого у світлинах на довший проміжок часу, веде нас Ліна Костенко. А ще, як писав Кобзар, «все йде, все минає». Це спонукає до роздумів про пережите, звершене нашими попередниками й сучасниками, тлінне й вічне.

Найвідомішими фотолітописцями міста початку ХХ ст. були Б. Й. Гуз-Гузівський і П. Д. Верін. Ще й досі у старожилів Новограда-Волинського в сімейних альбомах можна відшукати їх світлини з фірмовим знаком. Про рівень майстерні Бориса Гузовського свідчить кореспонденція, вміщена у губернській «Волині» від 25 березня 1900 року (подаємо мовою оригіналу): «На днях местный фотограф Б. Й. Гузовский получил через мытную полицию французское письмо секретаря его величества короля румынского, Боссе, следующего содержания: «Король румынский, мой августейший повелитель, изволили принять альбом фотографических карточек, который вы составили по случаю вручения его портрета полковником Авереско 18-му пехотному вологодскому полку и поручить позволить мне выразить вам благодарность за доставленное ему истинное удовольствие.

В доказательство своего благоговения его величество поручил мне передать вам золотые часы с его бриллиантовым вензелем, которые уже и переданы в русское императорское посольство в Бухаресте».

Виявляється, що наших фотомайстрів знали далеко за межами міста і навіть за межами Волині. Зазначимо, що кожний з них мав улюблену тематику. Якщо Б. Гузовський спеціалізувався на портретній тематиці, то П. Верін, крім численних сюжетів зі своєю персоною та родичами, зображував і види міста. У мой колекції зберігається дев'ять поштових листівок з видами Новограда-Волинського початку ХХ століття. Цікаво, що всі ці поштівки від-

*Такий почесний товарний
знак було надруковано
на кожному фотознімку
майстра
Б. Й. Гуз-Гузівського*

*Новоград-волинські
обивателі на відпочинку.
Фото П. Д. Веріна*

правлені з Новограда-Волинського в село Роднікі Костромської губернії прапорщиком (згодом – капітаном) Раєвським (ініціали не відомі) до своєї дружини Анни протягом грудня 1914 – квітня 1915 рр. Крім пізнавальної цінності, ці листівки містять також й цікаву інформацію про тогочасні події в Новограді-Волинському. Зокрема, в одній з них капітан Раєвський повідомляє, що у місті приземлилася повітряна куля з двома австрійськими офіцерами – повітроплавцями.

Як склалася подальша доля капітана Раєвського, не відомо. Не виключено, що його роту відправили на фронт і вона розділила гірку долю «гарматного м'яса». А можливо, капітан Раєвський залишився живим. Але сумнів-

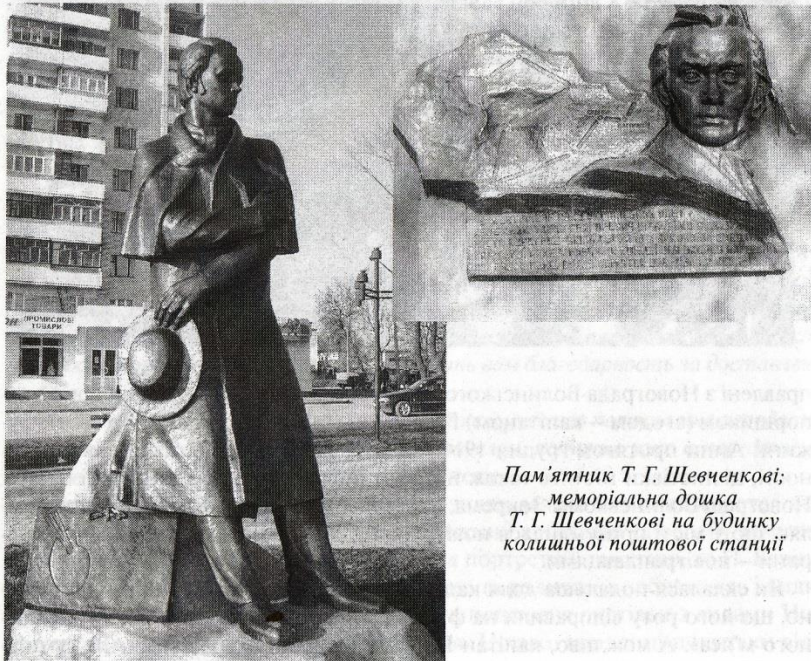

но, щоб у молохові жовтневого перевороту і громадянської війни царський офіцер «вписався» у нову владу.

Справедливості заради зазначимо, що творчість наших сучасників: фотомайстрів В. Гольшейдера, І. Боремського та інших їх колег – переконливо свідчить, що традиції попередників – справжніх майстрів фотосправи – живуть і примножуються новими поколіннями новоград-волинців.

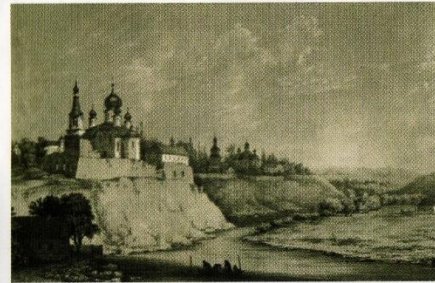
Тарас Шевченко і наш край. Цікавою сторінкою в житті нашого краю, і зокрема Новограда-Волинського, був приїзд у жовтні 1846 року Тараса Григоровича Шевченка.

Як відомо, поряд з викладацькою діяльністю в Київському університеті св. Володимира, поет з березня 1845 року активно включився в роботу створеної при цьому навчальному закладі Археографічної комісії. Саме завдяки участі в ній доля привела поета в Правобережну Україну. 21 вересня 1846 року Т. Г. Шевченко отримав від київського генерал-губернатора розпорядження виїхати на Київщину, Поділля і Волинь для збору «разных сведений о народных преданиях, рассказов о курганах, древних памятниках, а также древних актов, бумаг и т. п.». Одержавши необхідні документи, Тарас Григорович

*Пам'ятник Т. Г. Шевченкові;
меморіальна дошка
Т. Г. Шевченкові на будинку
колишньої поштової станції*

НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ на початку ХХ століття

Поштові листівки, малюнки, фотографії – свідки минулих часів...

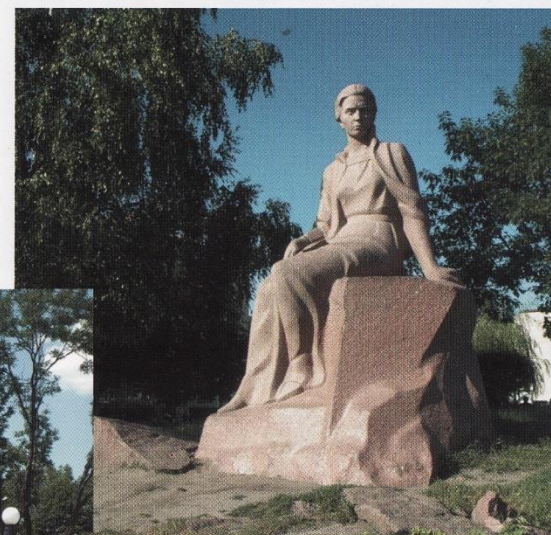

ЗАСТИГЛІ МИТТЄВОСТІ ІСТОРІЇ...

**НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ
СЬОГОДНІ**

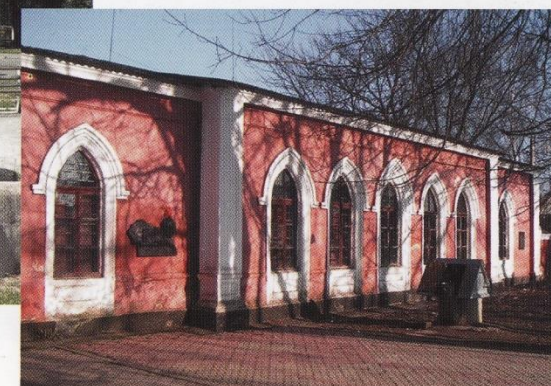
Пам'ятник Лесі Українці

Пам'ятник Тарасові Шевченку

*Будинок колишньої поштової
станції – архітектурна та
історична пам'ятка*

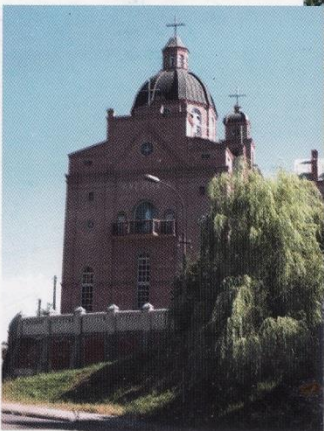

*Дзвін, що, за переказом,
дав назву стародавньому Звягелю*

*Будинок Мезенцевих –
визначна архітектурна
пам'ятка Новограда-
Волинського*

Сучасні культові споруди – окраса міста

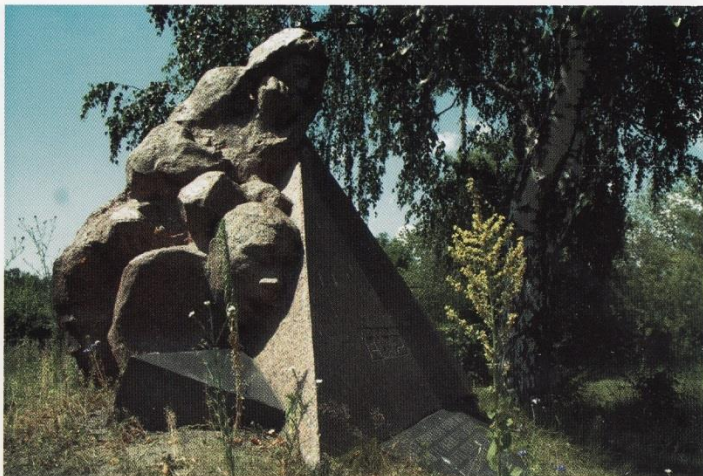
Залізничний вокзал

Районна лікарна

Меморіал євреям,
що були
закатовані
у нацистських
концтаборах

Пам'ятний знак ліквідаторам аварії
на Чорнобильській АЕС

Пам'ятник воїнам-
інтернаціоналістам, загиблим
в Афганістані

Музей-садиба родини Косачів

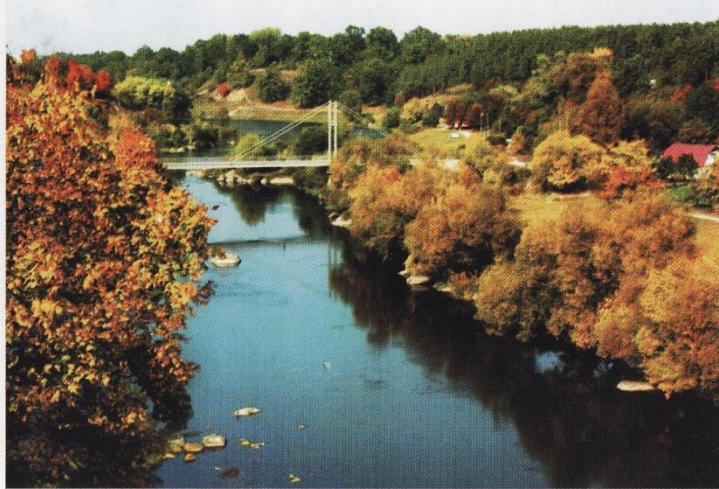

Колегіум – сучасний навчальний заклад

Учасники Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність». Жовтень 1998 року

Міст через Случ

вич вирушив у милій його серцю «волинський, богом благословенний край і прекрасне Поділля». Проліг його маршрут і через Новоград-Волинський, до якого він прибув 7 жовтня 1846 року. Звідси поет зробив радіальний виїзд до Гульська, де за переказами мешкала його знайома дівчина.

Свої враження про Новоград-Волинський і село Гульськ поет відобразив у повісті «Варнак». Вустами героя він з пієтетом говорить про Новоград-Волинський і навколишню природу: «На гранитных берегах прекрасной реки Случи...», «Из Кременца пошел я... на Новоград-Волинский на берегах моей родной, моей прекрасной Случи».

Перебування поета в місті увічнено пам'ятною меморіальною дошкою на будинку колишньої поштової станції, де в жовтні 1846 року зупинився поет. Пам'ятна стела, присвячена перебуванню Т. Шевченка в нашому краї, також встановлена на мальовничому високому березі р. Случі в с. Гульську. 2001 року в центрі Новограда-Волинського було встановлено бронзовий пам'ятник Т. Г. Шевченку (скульптор О. Коркушко, архітектор А. Черніченко).

Новоград-Волинський – місто Лесі Українки. Цей хрестоматійний вислів давно вже став своєрідною візитівкою Новограда-Волинського. Він зустрічає нас при в'їзді до міста з боку Житомира, він – у назві міськрайонної газети, він – у серці кожного українця. Адже не секрет, що саме Леся Українка прославила місто за межами України. Дійсно, далеко не багатьом містам щастить, щоб постаті національного рівня народжувалися на їх землі.

Згадаймо хоча б фрагментарно перебіг тих далеких подій, пов'язаних з перебуванням родини Косачів у нашому місті. Вперше до Новограда-Волинського міста подружжя Косачів–Драгоманових прибуло наприкінці 60-х років XIX століття. Сталася ця доленосна для міста подія в липні 1868 року, коли Ольга Драгоманова (сестра українського мислителя-демократа Михайла Драгоманова) після закінчення Київського зразкового пансіону шляхетних дівчат стала дружиною Петра Антоновича Косача, який ще раніше отримав призначення на службу до Новограда-Волинського.

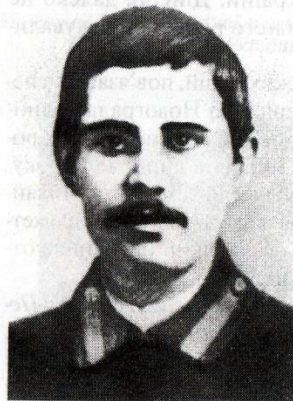
«Жили ми там перше всього на вулиці Корецькій... Се була готова домівка Петра Антоновича, що він наймав ще сам, як оселився в Звягелі. (Як знає читач, ще у 1795 році Звягель був перейменований на Новоград-Волинський. Але історична назва міста побутовала у вжитку серед місцевих мешканців ще ціле століття – М. К.) Будинок був новий, просторий... в цій першій оселі нашій, на Корецькій вулиці, уродився якраз через рік, у липні 1869 року син – наш Михайло», – згадувала пізніше Олена Пчілка.

Корецька була центральною вулицею дореволюційного Новограда-Волинського. «...У 1870 році, восени, перейшли ми в друге помешкання: найняли невеличкий домочок у міщанина Окружка... про двір Окружкових говорилося просто – «коло Случі». Там були гарні скелі над водою і хороше місце для купання, –

Леся Українка

Климент Квітка

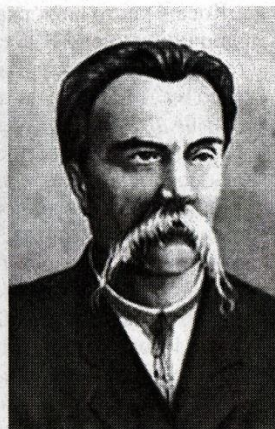
Микола Лисенко. Члени Старої громади приїздили до Звягеля, щоб провідати молоде подружжя, поділитися думками, подивитися, чим живе повітове містечко, колишній форпост України. До ранку не стихали щирі розмови в розкішному будинку на вулиці Завадській. То були короткі щасливі години в нелегкі часи, затьмарені валуєвщиною, Емським указом про забо-

згадувала Олена Пчілка. — *От у свому домочку старого добродія Окружска вродилася дочка наша Лариса.*

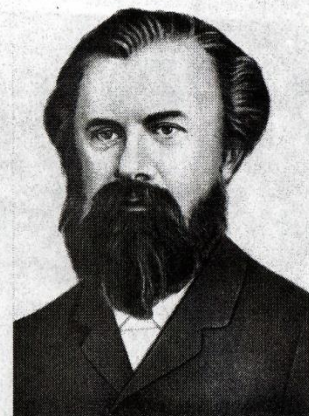
У Державному архіві Житомирської області, у фонді Волинської духовної консисторії, зберігається метрична книга Соборної Преображенської церкви м. Новограда-Волинського за 1871 рік, де є запис про те, що 13 лютого (за новим стилем — 25-го) у голови мирового з'їзду колезького секретаря Петра Антоновича Косача та його законної дружини Ольги Петрівни народилася дочка Лариса.

Згодом, уже на іншій вулиці, в садибі з густим садом старосвітської дворянки Завадської вразлива дівчинка Леся відкрила перші чари і перші несправедливості світу. Про життя маленької Лесі у цій квартирі розповідає у своїх спогадах її двоюрідна сестра (по матері) Лідія Шишманова-Драгоманова: *«Пам'ятаю гарний великий дім у Новоград-Волинську. У тому домі та саду царюємо ми — діти, особливо старший брат Лесі Михайло та я, натури буйні. Цілий день бігаємо по усіх усюдах і ціле літо граємо все в одну гру: Іліаду і Одиссею. Маленької Лесечки ще тоді не торкнулася та лиха хвороба, яка зробила з усього її життя безнастанне страждання. Вона була по натурі тиха, розумна, слухняна дитина, котру нам, буйним, завжди ставили як приклад розсудливості...»*

В сім'ї панувала атмосфера демократичності, шаноби до народних традицій, до простої людини праці, поваги до передової української культури й, разом з тим, критичного ставлення до тогочасного ладу. В садибі Косачів бували видатні діячі української культури Михайло Драгоманов, Михайло Старицький,

Михайло Старицький

Михайло Драгоманов

рону «малоросійського наріччя». Пізніше згадуючи ті години, Леся Українка писала: *«Старицький, Лисенко — сі ймення для інших належать тільки для літератури і хисту, а для мене вічно викликатимуть живі образи як імення бли-*

зьких і рідних людей, що, властиво, ніколи не вмирають». Тож цілком закономірно, що Косачі одразу привернули до себе увагу поліції. В бібліографічному словнику «Діячі революційного руху в Росії» зазначено: *«Драгоманова, за чоловіком Косач, 1877 року підлягала наглядові в Новограді-Волинському, тому що виділялася соціально-демократичним напрямком».* Недремне жандармське око й надалі слідкувало за діяльністю Олени Пчілки.

Дитинство Лесі Українки, скупе на пустоці і звичайні для такого віку втїхи, засмучене ранньою підступною недугою, протікало серед чарівної волинської природи, близькості до народного середовища і мистецького оточення, серед яких були історики, літератори, театральні діячі та інші подвижники. Мати з пелюшок призвичаювала дітей бачити світ не тільки очима, але й серцем, вчила любові до рідної мови народу, пробуджувала невтолиму жагу пізнання.

Микола Лисенко

Меморіальна дошка брату Лесі Українки М. Косачу-Обачному

Косачі часто виїжджали на відпочинок у село Жаборицю (тепер у міській смузі Баранівки). Леся дружила з селянськими дітьми, слухала сповнені чарами легенди про русалок, лісовиків, Мавку. Згодом ці народні перекази ляжуть в основу драми-феєрії «Лісова пісня». Про це через багато років згадуватиме сама Леся. В листі до матері від 20 грудня 1911 року вона писала з Грузії: «А то, що я здавна тую

Мавку «в умі держала», ще аж з того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимось лісом, з маленькими, але дуже рясними деревами».

Про те, що «Лісова пісня» бере початок з Лесиних вражень у дитинстві, у своїх спогадах згадує сестра поетеси Ольга Кривенюк-Косач: «Всі мелодії, що Леся вибрала для «Лісової пісні», то всі наші, поліські. Чуте від людей, няні, селянки, що була родом з Мирополя (тепер селище у Романівському районі – М. К.), від бабусі й рідної матері переплавлялося у чарівні і легендарні рядки, не забулося ніколи».

У листі до дядька, М. П. Драгоманова, Леся Українка з теплою і любов'ю згадувала місто свого дитинства, хату, в якій народилася, називаючи її словами Гейне – «прекрасною колискою».

Місто пам'ятає свою славу землячку. Щороку в лютому, до дня народження поетеси, тут проходять наукові конференції, симпозіуми, «круглі столи». У серпні – традиційне міжнародне свято літератури та мистецтва «Лесині джерела». Багато років поспіль його організатором та ідейним натхненником є завідувачка літературно-меморіального музею Лесі Українки, заслужений працівник культури України В. О. Римська, яка збирає шанувальників великої Лесі не тільки з України, а й з близького та далекого зарубіжжя.

Олена Пчілка з донькою Ларисою

Погруддя Лесі Українки перед будинком, у якому вона народилася

У місті три меморіальні будинки, пов'язані з родиною Косачів. В одному з них народився Михайло Петрович Косач (Обачний), брат Лесі, вчений-фізик і літератор. У 1996 році на будинку встановлено меморіальну дошку.

В одному із залів меморіального будинку-музею Лесі Українки

Від 1971 року в будинку, де народилася Леся Українка, міститься літературно-меморіальний музей. Того ж року перед фасадом було встановлено бронзове скульптурне погруддя Лесі Українки на гранітному постаменті (скульптор В. Дяченко), на фасадній стіні будинку – бронзову меморіальну дошку з барельєфом поетеси (скульптор

Щороку місто проводить міжнародне свято літератури та мистецтва «Лесині джерела».

На фото: виступає дитячий ансамбль танцю «Веселка»; житомирський письменник Данило Окійченко вітає гостей

птор Г. Кальченко) та присвятним написом. 1999 року було відреставровано садибу Завадських, де у 1873–79 роках мешкала сім'я Косачів. Тут народилася Ольга Косач-Кривинюк (псевдонім Олеся Зірка) — друга донька Косачів. 1999 року у реставрованому будинку було відкрито музей родини Косачів. На будинку встановлено меморіальну дошку на честь родини Косачів з барельєфним зображенням членів родини та присвятним написом (скульптор О. Коркушко, архітектор А. Черниченко), У 1987 році на центральній площі міста було відкрито величний пам'ятник Лесі Українці (скульптор М. Н. Обезюк, архітектор М. О. Босенко), який став прикрасою міста.

Пам'ять про велику дочку України живе у вдячній пам'яті нащадків. Тож погодьтесь: недарма Новоград-Волинський називають містом Лесі Українки. Носити таке ім'я — то висока честь.

Новоград-Волинський у пошуках сутності епохи

Початок ХХ ст. ознаменувався бурхливим розвитком усіх сфер суспільного життя, який привів у рух навіть глухі кутки Російської імперії. Значної політизації зазнало й населення Новограда-Волинського. Робітничий клас міста помітно активізувався в роки російської революції 1905 року.

21 січня 300 робітників, ремісників і дрібних торговців вийшли на вулиці міста під політичними і економічними гаслами. Поліція виявилася безсилою й викликала війська. 14 квітня в місті відбулася нова демонстрація, 8 червня — антиурядова маніфестація, 25 червня відмовилися працювати 300 робітників цегельного заводу, 8 липня відбувся антиурядовий мітинг на кладовищі під час похорону робітника, загиблого в цеху через відсутність охорони праці. Мітинг розігнали дві роти солдатів. Протистояння не припинялося і в наступні роки.

Трудящі Новограда-Волинського й повіту протягом 1905–1914 років брали участь у селянських заворушеннях, основними вимогами яких була боротьба селян за землю. За даними статистики, в 1905 році з-поміж дванадцяти повітів Волинської губернії найбільше дворянське землеволодіння було в Новоград-Волинському повіті, де поміщикам належало 51,6%, тобто більше половини, земельних площ. У власності 241 дворянського володіння перебувало 318683 десятини землі (пересічно по 1322 десятини на одне володіння). Подвірний перепис Волинської губернії 1910 року виявив у Новоград-Волинському повіті 47087 селянських дворів, яким належало 23454 десятини землі (по 4,9 десятини на двір).

Основною причиною селянських заворушень було малоземелля. Особливо гостро точилася боротьба за луки, сіножаті, за право випасу худоби, за сервітути, супроводжуючись сутичками з поміщицькою адміністрацією або з поліцією. Всього з літа 1907 і до кінця 1914 року в повіті сталося 22 селянські виступи. Звичними стали захоплення й поділ землі, що набувало характеру масового явища.

З початком Першої світової війни Новоград-Волинський опинився у прифронтовій смузі, став місцем дислокації значної кількості військових частин. Згідно із царським указом від 16 липня 1914 року відбулася масова мобілізація чоловічого населення міста й повіту в діючу армію. Реквізуувалася тяглова сила, фураж, продовольство. В місті не вистачало продуктів, зро-

сли ціни. Місцеве населення залучалося до спорудження додаткових оборонних укріплень по лінії Овруч — Ємільчине. Із середини 1915 року Новоград-Волинський став перевалочним пунктом для десятків тисяч біженців із Західної Волині. Місцеве населення надавало їм допомогу в організації пригуків для дітей та людей похилого віку, продуктами харчування, одягом, взуттям, медикаментами.

12 березня 1917 року на Базарному майдані міста відбувся багатолюдний мітинг, учасники якого вітали звістку про Лютневу буржуазно-демократичну революцію й повалення самодержавства. Влада в місті формально перебувала в руках громадського комітету як представницького органу Тимчасового уряду. Але відсутність соціальних перетворень призвела до втрати авторитету Тимчасового уряду. Наприкінці березня в місті було створено раду робітничих і селянських депутатів. Пропаганду проти Тимчасового уряду проводив кронштадтський матрос-більшовик С. І. Жук, наголошуючи на мітингах, що справжніми виразниками волі трудящих є більшовики.

5 жовтня губернська газета «Вольнь» вмістила донесення новоград-волинського повітового комісара Д. Хлюстіна, який кореспондував, що в раді робітничих, селянських і солдатських депутатів переважає течія більшовизму, що вона особливо впливає на війська. Серед політичних партій в місті достатньо значний вплив має партія «Бунд». Аграрний рух (захоплення і поділ землі) спостерігається у всьому повіті.

Хід та особливості суспільно-політичного життя міста в перебігу українських національно-визвольних змагань 1917–1920 років були відзначені місцевою специфікою. Протягом цього періоду одна влада змінювала іншу. Розпочалися перегоди й між гілками влади. Трудящі Новограда-Волинського підтримали I, II та особливо III Універсали Центральної Ради, зокрема щодо скасування поміщицького землеволодіння, запровадження восьмигодинного робочого дня, забезпечення демократичних прав і свобод, скликання Українських установчих зборів тощо. На початку листопада 1917 року революційно налаштовані частини Південно-Західного фронту за підтримки населення проголосили про передачу влади в Новограді-Волинському до рук Рад. Було створено революційний комітет, який взяв на себе повноваження виконавчого органу. Більшість в ньому отримали представники більшовицької партії. Проте обрана влада не користувалася авторитетом. Зростала міжна-

О. Цинкаловський

ціональна і соціальна напруга, що врешті привело до втрати владою важелів управління містом. На початку 1918 року (5, 19, 24 січня) місто було пригломшене цілим рядом жажливих погромів. Повітовий комісар Донець і начальник міліції Баков виявили цілковиту бездіяльність.

З дня у день ускладнювалася економічна ситуація в місті. Спад виробництва набув катастрофічних розмірів. Більшість дрібних підприємств і майстерень закрилися. Росли ціни. З в'язниці втекло багато злочинців, а іноді, в запалі революційного піднесення, їх просто відпускали на волю. Околиці міста були наповнені дезертирами. Солдати численних частин, що дислокувалися в місті, аж ніяк не бажали їхати на фронт, рядовий склад відмовлявся виконувати розпорядження командирів.

Докорінно ситуація змінилася лише після 21 лютого 1918 року, коли в місто вступили війська УНР та запрошені Центральною Радою австрійсько-німецькі війська. Повітовий ревком було розпущено. Всю повноту влади здійснював німецький комендант, що приділяв значну увагу наведенню в місті порядку і законності. Опікувався навіть, здавалось би, дрібними побутовими справами. Зокрема, комендатура порушила клопотання перед міською думою про освітлення міста електричними ліхтарями. На водяному млині Івана Селіванова німці встановили парову динамо-машину, від якої провели електричне світло в оселі багатьох городян.

Згідно з наказом губернського головного коменданта Волині, 8 квітня 1918 року повітовим комендантом Новограда-Волинського було призначено Андрієвського. Після того як у листопаді 1918 року німецькі війська залишили місто, влада мирним шляхом перейшла до Директорії. В січні 1919 року було знову відновлено радянську владу, а в березні до повітового міста увійшли війська С. Петлюри. Відступаючи, більшовики в черговий раз здійснили масований обстріл міста запалювальними снарядами. Ось як про ці трагічні події писала російськомовна газета «Вольнская заря» в кореспонденції від 23 березня 1919 року: *«Беженцы из Н.-Вольнска рисуют жуткую картину: большевики, недовольные повстанческими отрядами, восставшими по всему уезду, отомстили городу. Отступая они пытались взять 50 заложников, но не удалось. Тогда они начали засыпать город зажигательными снарядами, от которых начался колоссальный пожар. Уничтожена значительная часть города, а центр представляет из себя пустыню».*

У 1919 році в місті тимчасово перебував Олександр Цинкаловський, у майбутньому видатний дослідник і краєзнавець Волині. З Новограда-Волинського О. Цинкаловського направили на навчання в Житомир до школи підстаршин, що готувала кадри для молодшої армії УНР.

21 квітня 1919 року місто знову опинилося в руках більшовиків, але в липні його відбили війська С. Петлюри, а ще через два місяці — частини 44-ї дивізії Червоної Армії. 25 квітня 1920 року містом заволоділи польські війсь-

Похорон В. Н. Боженка в Житомирі

ка, на зміну яким 27 червня прийшли війська Червоної Армії, які знову відновили тут радянську владу. Так трагічно завершилися спроби українського народу вибороти власну незалежну державу.

Щоб у сучасного читача склалася більш-менш наближена до реалій тогочасних подій картина, залучимо ряд архівних документів, які до недавнього часу були під грифом секретності, а тепер дають можливість висвітлити події громадянської війни. Для повнішої об'єктивності надамо слово різним сторонам тих далеких подій.

У бурхливому калейдоскопі постійної зміни влади насамперед страждало місцеве населення, яке зазнавало пограбувань від розквартированих у місті військ. Документи того часу засвідчують низький моральний дух бійців Таращанської бригади, негативно характеризують її командира В. Боженка. 13 травня 1919 року завідуючий політвідділом дивізії Залевський підписав зведення про політичний стан її частин, в якому, зокрема, сказано і так: «Особливо кепські справи з командним складом таращанської бригади. Командир бригади Боженко є старим партизаном і здатним на всілякі самодурства, як показав приклад у Новограді-Волинському, коли Боженко збирався йти розганяти Київську надзвичайку...»

Тоді Боженко дав М. Щорсу телеграму такого змісту: «Дружина моя, соціалістка, 23 літ. Вбила її «ЧЕКА» м. Києва. Терміново телеграфуйте розслідувати про її смерть, дайте відповідь через три дні, інакше не переживу. Заарештовано 44 буржуї, знищена буде «ЧЕКА». Легендарний комбриг Боженко по-

грожував походом з фронту на Київ, щоб помститися за свою невідомо ким вбиту дружину.

У червні 1919 року Першу Українську радянську дивізію, у складі якої діяла Таращанська бригада, було реорганізовано у 12-ту радянську армію. Ось що про неї доповідав Леніну голова Раднаркому України Х. Г. Раковський у серпні 1919 року: «Становище 12-ої армії важке. Вона залишається у повному розумінні слова партизанською. Безчинства наших частин є однією з причин невдоволення селян. Полки, які діють на Галицькому кордоні (Таращанський, Богунський і Ніжинський), перетворилися на справжні бандитські полчища. Звільнені ними міста і села розграбовуються. Серед них антисемітські і антирадянські настрої, вони влаштовують погроми і від них наявні банди отримують людей і зброю».

Трагічно склалася доля самого В. Н. Боженка. У Славути його отруїла вчителька Оксана, яка навчала комбрига грамоти. Перед смертю комбриг Боженко попросив соратників поховати його тіло «при всьому народові і на видному місці на бульварі в Житомирі». Було одержано наказ доставити «батька» до Житомира. Помер В. Н. Боженко 19 серпня дорогою на Житомир, де поховали його на бульварі поблизу пам'ятника Пушкіну. Згодом, коли місто окупували польські війська, прах Боженка викинули з могили і поглумились над ним. За радянських часів на місці поховання В. Боженка було встановлено пам'ятну плиту. А потім вона, як то кажуть... зникла у невідомому напрямку.

Ось такими насправді, без ретуші, були діяння більшовицьких діячів, яких багато десятиріч поспіль радянська правляча система возвеличувала як народних героїв.

Іншим чином висвітлюються події про взяття міста з'єднаннями Першої Кінної армії в мемуарах «Пройденный путь» С. М. Будьонного (свого часу книжка стала майже радянським бестселером). Нашому місту С. Будьонний присвятив окремих розділ, назвавши його «Даеш Новоград-Волинський!» Зі слів командарма ця операція виглядає суцільною ідилією та овіяна ореолом романтики. Судить самі: «І ось настає 26 червня. День видався задушливим, безвітряним. Сліпуче сонце сушило щедро змиту дощами землю... На східній околиці Новограда-Волинського загриміла артилерійська канонада. На село Лубчиця, яке займала 11-а кавдивізія, впали снаряди. Північніше міста за невеликим лісом теж почулася перестрілка. Це 4-а дивізія зав'язала бій за переправу в Чижівці. Проте Лубчиця і Чижівка нас цікавили менше. Там тільки демонструвався наступ, щоб відвернути увагу противника від напрямку нашого головного удару в районі Гульськ — Тальки.

Якраз там наступ розгортався повільніше, ніж хотілося... Минуло ще 2-3 години. А 6-а дивізія вела бій на нашому березі. Батальйон противника, посилений кулеметними підрозділами, чітко обороняв Гульськ, особливо вперто захищаючи переправи. Я змушений був послати до С. Тимошенка (начдив 6-ої дивізії) ад'ютанта з наказом активізуватися і форсувати річку.

Першою досягла успіху 14-а дивізія. Три її полки атакували Тальки, вибили противника з села, з ходу переправились через Случ і захопили плацдарм на лівобережжі. Вже почало темніти, а бій на фронті 6-ої і 14-ої дивізій гримів, не замовкаючи. Над будівлями, що стояли на березі Случі, піднялися язики полум'я. Це противник підпалив хати, щоб полум'я освітлювало переправи і дозволяло тримати їх під прицільним вогнем.

Опівночі привели першу партію полонених, яких взяла 6-а дивізія в Гульську. Ми довго допитували їх, з'ясовуючи угруповання ворога.

Особливо цікаві дані повідомив один офіцер. Він тривалий час служив у штабі з'єднання і був досить поінформованим. З його слів, проти нашої армії діяло близько 20 тисяч піхоти і більш як 5 тисяч уланів. Безпосередньо для оборони Новограда-Волинського польське командування стягнуло приблизно половину цих сил, а також багато артилерії — 50 легких і 8 важких гармат.

...На ранок 6-а і 14-а дивізії захопили першу лінію окопів противника і підійшли до другої, також прикритої загородженнями і сильним рушнично-кулеметним вогнем. Бій досяг найвищого напруження. Атаки йшли одна за одною. «Назад за Случ дорого немає! Дайош Новоград-Волинський!» — закликали бійців комуністи... Незабаром надійшли донесення. 14-а дивізія прорвала оборону противника і розгорнула наступ на Смолдирів, а 2-а бригада Морозова форсувала Случ біля Івашківки...

У 6-ту дивізію я приїхав, коли вже від ворога очистили другу лінію окопів... Противник спробував затримати кінармійців, котрі прорвались. На наших очах з урочища Конотоп південніше Новограда-Волинського вискочив уланський полк і кинувся на фланг бригади Колесова. Добре, що наші своєчасно помітили. Назустріч уланам помчав 36-й кавалерійський полк Юхима Вербіна.

І ось уже полки зійшлися. Почалася жорстока січа. Я бачив, як Вербін з десятком кінармійців увірвався до лави білополяків і почав прорізати її. Минуло всього декілька хвилин, а улани вже здригнулись. Тільки добрі, ситі коні врятували їх від повного розгрому. Групами та поодинокі вони відкотилися до лісу, звільняючи дорогу нашим на Новоград-Волинський. 36-й кавполк, який брав участь у боротьбі за місто, отримав почесне найменування Новоград-Волинського.

...Вулиці Новограда-Волинського виявились заповнені кінармійцями та мешканцями. Довкола панувало святкове пожвавлення. Радісні і схвилювані, люди зустрічали своїх визволителів великими букетами квітів... К. Ворошилов уже був на місці і, не втрачаючи часу, включився у роботу по наведенню революційного порядку у місті. До вечора ми підготували і підписали наказ про створення тимчасового Новоград-Волинського революційного комітету на чолі з Павлом Семеновичем Рибалком».

Даруйте за досить об'ємне цитування, але сьогоднішньому читачеві важливо знати погляд на ті події і з іншої сторони.

Та, врешті польсько-радянська літня компанія закінчилася далеко не переможними фанфарами для останніх і не так, як собі планувало вище біль-

С. М. Бубьонний із соратниками по громадянській війні
М. В. Фрунзе і К. Є. Ворошиловим

шовицьке керівництво. У серпні радянські війська були зупинені під Варшавою, почався їх відступ. 1 жовтня поляки знову захопили Новоград-Волинський, фронт стабілізувався в районі Житомира, Бердичева. Сили сторін вичерпались. Почалися мирні переговори, які закінчилися Ризьким мирним договором 1921 року. В нашій місцевості кордон між Україною та Польщею пройшов за декілька десятків кілометрів від Новограда-Волинського річкою Корчик.

Забігаючи наперед, зазначимо, що цей геополітичний фактор суттєво вплинув на весь подальший соціально-економічний розвиток Новограда-Волинського у 30–40-і роки ХХ століття.

Перед тим як перейти до висвітлення подій між Першою і Другою світовою війнами, надамо для більшої об'єктивності слово ще одному безпосередньому учаснику тих далеких подій.

Пам'ятник бійцям
Першої Кінної армії

Влітку 1920 року у складі Першої Кінної армії С. М. Будьонного у Новограді-Волинському побував письменник І. Е. Бабель.

Відвідуючи Житомир, Новоград-Волинський, інші населені пункти Житомирщини і Волині, Бабель описує події, що там відбувалися, згодом вони лягли в основу оповідань «Перехід через Збруч», «Костьол у Новограді», «Пан Аполек», «Син Раббі», «Армак», «Сіль», «У святого Валента», а також публіцистичного нарису «Її день», присвяченого самовідданій праці сестер милосердя під час відомого Житомирського прориву.

Безумовно, Бабель не міг відокремити себе від єврейської бідноти, доля якої була його долею: *«Запустілі єврейські містечка ліпляться до підніжжя панських філярків. Прикрита розлогими халупами, осіла до злиденної землі синагога, безока, щербата, кругла, як хасидський капелюх. Рухи волинського єврея нестримані, поривчасті, тасмне презирство до пана безмежне. Дивлячись на них, я зрозумів історію цієї окраїни, оповідь про талмудистів, що тримали на відкупі кабаки, про рабинів, що займалися гешефтом, про дівчат, котрих гвалтували польські жолнери і за котрих стрілялись польські магнати».*

Військові враження — жорстокість і насильство — приголомшували Бабеля. Вони вступили в різке протиріччя з його життєвим і культурним досвідом, він гостро відчував незрілість, відсутність культури, грубість у солдатській масі. Йому важко було уявити собі, як будуть проростати в цій свідомості ідеї революції.

Судячи з його слів, Бабель безперервно «думав, тужив» про долю революції. Все, що не збігалось з її ідеальним образом, відбивалось у свідомості письменника «внутрішніми змінами», як він пише у щоденнику від 5 серпня 1920 року.

Не можна не помітити, як змінився погляд Бабеля на «бідну людську природу». Доброзичлива напівпосмішка, з якою він раніше писав про людей, змінилась більш тяжким і складним почуттям співпричетності до насильства й руйнації. Ця трагедія письменника наклала особливий відбиток на його художній світ.

У щоденнику Бабеля Перша Кінна постає різоче невідповідною до тієї хрестоматійної легенди, яку чим далі від подій 1920 року, тим більше створювали про неї С. М. Будьонний, К. Є. Ворошилов та інші офіційні історики. Ще менш були схожими на загальні усталені істини про героїку громадянської війни новели Бабеля, що склали книгу «Кінармія».

Ісаак Бабель

Наглядачі «казарменого порядку» в літературі побачили в «Кінармії» «поезію бандитизму», навмисну дегероїзацію історії. Бабель намагався захищатися, пояснюючи, що створення героїчної історії Першої Кінної не входило у його наміри. Проте суперечки не вшухали. Не допоміг і захист його протеже — М. Горького, який переконував ображеного С. Будьонного, що Бабеля слід читати по-особливому. Але цей захист не міг допомогти, коли закрутився маховик репресій. 15 травня 1939 р. Бабеля заарештували на дачі у Переделкіно, під Москвою. Під час арешту конфіскували всі його рукописи. Письменника звинуватили в «антирадянській змовницькій терористичній діяльності і підготовці терористичних актів... щодо керівників ВКП(б) і Радянського уряду». 27 січня 1940 року Бабеля розстріляли.

Після бурхливих подій громадянської війни та остаточного встановлення радянської влади, на початку листопада 1920 року відбулися вибори повітового ревкому, який 9 листопада звернувся до всіх радянських і громадянських установ на місцях з вимогою негайно взятися до роботи. Нова влада наказала відновити навчання в школах і зобов'язала приймати радянські грошові знаки як засоби платежу.

Ось як згадував колишній житель міста Й. Фельдман про той час (спогади вперше оприлюднені Л. Г. Коганом):

«Вначале крестьяне еще принимали старые царские кредитки. Но скоро они стали отказываться от них, если обнаруживали малейшую потертость в месте сгиба. Затем они их перестали принимать вовсе. Советские деньги, которые появились взамен их, катастрофически обесценивались с каждым днем. Их выпускали сначала в рублях, затем их номинальная стоимость обозначалась в сотнях, а затем в тысячах, в миллионах рублей. Их не успевали печатать, и скоро миллионные купюры появились с надпечатками стоимости, выражающейся в миллиардах. Коробок спичек стоил на базаре 3 миллиарда... Деньгам этим никто не доверял, крестьяне на базаре их принимать отказывались совершенно... В Новоград-Волинске до введения «золотого рубля»... самой твердой, надежной «валютой» на базаре была соль! Да, обычная поваренная соль, хорошо знакомая всем как один из самых дешевых продуктов питания, была возведена обстоятельствами в ранг самой надежной, стабильной валюты. Практически это делалось так: соль развешивалась на фунты или части фунта, клалась в матерчатые мешочки или просто узелки, которые становились предметом обмена, заменявшего деньги. То, что соль становилась мокрой, а материя мешочка становилась грязной, не мешало обмену...»

З 25 листопада вся повнота влади в місті та повіті перейшла до ревкому. 30 листопада було також обрано тимчасовий повітовий більшовицький партійний комітет. Повним ходом здійснювалася продрозверстка. 25 грудня 1920 р. відбувся I селянський повітовий з'їзд, на якому прийняли ухвалу про націоналізацію земель та сільськогосподарського реманенту. З метою постачання населення міста продуктами харчування та предметами першої необхід-

ності було створено Робітничо-селянське споживче товариство. Мешканців міста поділили на мікрорайони і прикріпили до шести розподільчих пунктів. Всі міські жителі мусили вступити до товариства і приписатися до відповідного пункту. Реєстрацію населення здійснювали домкоми (будинкові комітети).

Будинок Уварових-Мезенцевих зодчі гарно вписали в навколишній ландшафт (сучасне фото)

Прикордонне становище міста спричинило значну концентрацію в ньому військових. Тут квартирувалася 130-а Богунська бригада. Важливе стратегічне положення Новограда-Волинського привертало підвищену увагу високих чинів. 5 вересня 1921 року місто відвідали керівники уряду М. В. Фрунзе, Х. Г. Раковський, В. П. Затонський, які здійснювали інспекторську перевірку стану боєздатності прикордонних частин.

Наказом від 27 червня 1921 р. повітревком розпочав кампанію впровадження в місті радянської топоніміки. Перейменування зазнали 22 вулиці, провулки і площі. Так, на карті міста з'явилися вулиці Леніна, Радянська, Червоноармійська, Пролетарська, Жовтнева, Бухарінська, Урицького, Володарського, Свердлова, Розі Люксембург, Карла Лібкнехта та інших революційних діячів. У січні-лютому 1921 року повітревком порушив клопотання перед Волгубревкомом про перейменування Новограда-Волинського у Звягель, але останній цю пропозицію не підтримав. Незважаючи на це, до 1927 року в багатьох офіційних документах і періодичній пресі місто йменували Звягелем. В адміністративному відношенні Новоград-Волинський залишився повітовим містом Волинської губернії, від 1923 року став районним центром у складі Житомирської, а з 1925 року – Волинської округи.]

Для зміцнення державного кордону з Польщею навесні 1932 року в місто з Тамбова було передислоковано 14-у кавалерійську дивізію ім. Пархоменка під командуванням Л. Г. Петровського (сина відомого партійного діяча Г. І. Петровського).

Штаб дивізії розташувався в історичному маєтку Б. С. Мезенцева. Активізувалося будівництво військових об'єктів Новоград-Волинського укріпленого району (лінія Сталіна), який значився як об'єкт НОВУРа-7. Одночасно

тривало будівництво залізниці Шепетівка – Коростень, гарнізонного шпиталю № 412, аеродромів у Брониках та Федорівці, культурно-розважального комплексу Будинку офіцерів, банно-прального комбінату тощо.

У другій половині 20-х років територія Новограда-Волинського розширилася за рахунок колишнього поміщицького володіння Ново-Звягель на правому березі Случі. Береги річки вздовж Житомирського шосе з'єднав дерев'яний міст; через річку Смолку на шляху до містечка Рогачів спорудили залізний міст. Поблизу пивзаводу діяла поромна переправа.

Неухильно зростала чисельність населення міста: у 1922 році вона становила 12858 осіб, у 1926 році – 12308, у 1929 році – 15595 осіб. Як і до жовтневого більшовицького перевороту за національним складом переважали євреї і українці. Серед інших національностей значне представництво мали росіяни, поляки, німці, чехи.]

Навесні 1921 року, після проголошення нової економічної політики (непу), повітревком передав свої повноваження повітвиконком, який став головним органом місцевої влади. У 1925 році було створено міську раду, яка приділяла багато уваги відбудові та впорядкуванню міста. У 1922 році броварню (пивоарний завод) було віддано в оренду на рік його колишнім власникам А. Балону, М. Вольфу, І. Сікорі та А. Котмелю. Згодом цю оренду було продовжено на три роки, а з 1926-го – ще на шість. Також було здано в оренду чавуноливарну майстерню, водяні млини на Случі і Смолці, шкіряні заводи. Три цегельні заводи було ліквідовано, а винокурний завод – законсервовано. Та невдовзі нову економічну політику було згорнуто і взято курс на централізовану планову економіку.

Значного поширення у 1920-і роки набули кустарні кооперативні підприємства і трудові артілі. У 1925 році створено ковбасно-кишкову артіль інвалідів і сільськогосподарське кредитне кооперативне товариство; у 1926 – робітничо-селянське споживче кооперативне товариство «Надія». Цього ж року раймісцевгосп передав скотарсько-молочному кооперативному товариству земельну ділянку на Червоній площі, де через два роки став до ладу маслозавод. У 1927 році на базі механічної майстерні створено металообробний завод. Наприкінці 30-х років збудовано залізницю, яка зв'язала Новоград-Волинський з магістраллю Житомир – Фастів. Розпочали курсувати пасажирські потяги між Новоградом-Волинським і Києвом.

Після встановлення радянської влади гімназії та вищі початковий училища було реформовано в єдині трудові школи, церкву було відокремлено від школи. 1923 року діяло шість міських трудових шкіл, в яких 45 учителів навчали і виховували 1450 учнів. З 1922 року працювало також чотири школи ліквідації неписьменності.

1 грудня 1921 року для підготовки педагогічних кадрів відкрилася педагогічна школа, яку з 1 вересня 1925 року реорганізовано в педтехнікум (ліквідований у 1928 р.). У другій половині 1921 року з'явився сільськогосподарський

технікум. У місті діяли лікарня з поліклінікою, де працювало 47 лікарів і 98 осіб середнього медичного персоналу, тубдиспансер, дитяча консультація, молочна кухня. Сім бібліотек з книжковим фондом більше ніж 18 тисяч книг обслуговувало читачів. Працювало два театри: імені Луначарського та імені Троцького, які згодом були об'єднані в театр ім. Т. Шевченка.

Не обминув мешканців міста і штучний голодомор 1932–33-х років. Наслідками голодомору стали кампанії додаткових хлібзаготівель, введення «внутрішньої паспортизації». За роки першої п'ятирічки в цілому було завершено примусову колективізацію. Для розвитку сільського господарства створили міський колгосп, райсільбуд, МТС. Успішнішого земельного фонду супроводжувалося насильницькою конфіскацією майна індивідуальних власників, депортацією їх сімей. Як наслідок карткова система розподілу продуктів за обмеженими пайками, випадки голодної смерті, канібалізм, «воронки» біля приміщень у нічний час – отаким було «гартування сталі» в соціалістичному Новограді-Волинському.

Не обминули Новоград-Волинський й масові репресії. Адже «план» знищення шкідників соціалізму за вказівкою Сталіна слід було неухильно виконувати. Тотальне стеження, наклепництво стали буденним явищем. Потрібні для слідства свідчення із арештованих вибивалися жорсткими тортурами. Більшість невинних людей засуджувалися до страти. Точну цифру жертв репресій встановити практично неможливо.

Документи засвідчують, що керівники району в оперативних повідомленнях до вищих інстанцій неодноразово інформували, що в багатьох установах і організаціях Новограда-Волинського «причайлися ворожі елементи». З 1933 року на підприємствах, в установах міста так звані «трійки» проводили «чистку» партійних і господарських кадрів.

Як фабрикувалися на замовлення потрібні справи, свідчать архівні документи, які тільки тепер, через 70 років, стали відкритими для дослідників і родичів невинно загиблих.

Прочитуємо один з типових тогочасних документів, що безпосередньо стосується нашого міста. 2 листопада 1937 року члени Оргбюро КП(б)У по Житомирській області Максимов, Файбишев, Халізів, Юсов та Якушев (всі вони згодом будуть репресовані), виконуючи план з виявлення «ворогів народу», прийняли таку постанову:

«1. Зняти з роботи та виключити з лав партії як ворога народу секретаря Новоград-Волинського райкому КП(б)У Ромашка Івана Миколайовича.

2. Зняти з роботи та виключити з лав партії як ворога народу другого секретаря Новоград-Волинського райкому КП(б)У Єгорова Петра Сергійовича.

3. Зняти з роботи та виключити з лав партії, як ворога народу, директора Новоград-Волинської МТС Ахмановського Лазаря Ісаковича.

4. Зняти з роботи та виключити з лав партії як ворога народу завідуючого Новоград-Волинським райземвідділом Каца Овсія Львовича.

5. Зняти з роботи і виключити з лав партії завідуючого парткабінетом райкому КП(б)У Затско Кузьму Івановича.

6. Зняти з роботи та виключити з лав партії інструктора Новоград-Волинського райкому КП(б)У Петровського Арсена Павловича.

7. Затвердити постанову первинної парторганізації про зняття з роботи та виключення з лав партії прокурора Новоград-Волинського району Комісаренка Михайла Григоровича.

8. Зняти з роботи та виключити з лав партії завідуючого міськторгу Шкляра Мінаш Лейбовича.

9. Доручити первинним парторганізаціям, де знаходяться на обліку Ржевська Х. І., Гільман А. М., Віргер Л. М., Городницька А. Г., Токар Т. Р., Харченко П. С., Лежанський П. С., Хайкіна К. М., Фіногенов – розглянути питання про їх партійність.

Ось таким чином поповнювались камери НКВС. Як там правові норми, яке там дотримання презумпції невинності?! Яка порядність? Надійшла команда – ось вам і вороги, та не просто вороги, а учасники шкідницької контрреволюційної організації.

Це була, так би мовити, лише перша сходинка до подальшого, масового знищення «ворогів народу». Спочатку виключали майбутніх жертв з лав партії, якій, до речі, постраждали справно служили, а далі – й фінал запланованого сценарію, який як правило закінчувався вищою мірою покарання.

Наприклад, Військова колегія Верховного суду СРСР у грудні 1937 року розглянула кримінальну справу стосовно «контрреволюційної, троцькістської, терористичної організації», яка ставила своїм завданням боротьбу з партією і радянською владою, у складі секретарів Новоград-Волинського окрпарткому А. П. Абаши і Г. Н. Фурманчука, голови окружного виконкому Рошенка, завідуючого окружним земельним відділом Г. Д. Данька. Їх звинуватили в тому, що вони вели підривну роботу в галузі сільського господарства: знижували врожайність сільськогосподарських культур, занижували вартість трудодня в колгоспах, викликали невдоволення серед колгоспників існуючим ладом і т. д. Один з епізодів звинувачення описаний так: *«Навесні 1936 року за вказівкою Г. Д. Данька, А. П. Абаши, Г. Н. Фурманчука в окрузі було посіяно льон на площі 16000 гектарів у ранні строки. Внаслідок морозу, що настав, загинуло до 7000 гектарів льону».*

У березні 1937 року спецколегією Київського обласного суду було арештовано і засуджено за «антирадянську агітацію і пропаганду» мешканця Новограда-Волинського Н. І. Прокопенка. Що ж стало причиною такого звинувачення? 6 листопада 1936 року на зборах робітників буддільниці, присвячених 19-й річниці пролетарської революції, під час доповіді про досягнення в країні він крикнув з місця, що «все це брехня, тому що при зінов'євцях жилися краще, а при троцькістах заробляли більше».

У 1938 році у Новограді-Волинському були безпідставно заарештовані співробітник Держбанку Чайковський, агроном Мошинський. Внаслідок

А. І. Єршоменко

К. К. Рокоссовський

Д. М. Медведєв

застосування до них незаконних методів слідства і фізичного впливу обидва померли. Щоб приховати цей злочин, за пропозицією Артем'єва було складено фіктивні довідки про смерть арештованих нібито від хвороб, а кримінальні справи стосовно них було припинено у зв'язку зі смертю, що не реабілітовувало померлих.

А фінал — закономірний: наступного року вищезгаданого Г. Д. Артем'єва було також заарештовано і засуджено «за порушення соціалістичної законності і фальсифікацію кримінальних справ». Ось такими були тогочасні реалії.

Зазначимо, що 22 вересня 1937 року Новоград-Волинський став районним центром новоутвореної Житомирської області. У зв'язку з тим, що Новоград-Волинський район належав до числа прикордонних, і в політичному відношенні був найбільш «засміченим», органи ДПУ проводили активну роботу з депортації сімей куркулів та інших «небажаних» елементів до Сибіру, Уралу, Архангельської області, Карелії та республіки Комі. Протягом 1930–39 років здійснювалося масове примусове виселення сімей з території району до Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської областей. Примусове переселення здійснювалося і в інші райони Житомирської області, зокрема в Бердичівський і Коростенський. У 1936–39 роках здійснено масову депортацію до Казахстану сімей польської та німецької національностей. Репресії тривали й після завершення війни, за наслідками т. зв. «фільтрації» радянських військовополонених, молоді, яку окупанти вивозили на примусові роботи до Німеччини, а також осіб, що тимчасово опинилися на окупованій території.

У 1939 році в місті було ліквідовано неписьменність. Перед війною в місті працювало дев'ять шкіл, де навчалося близько трьох тисяч учнів.

У передвоєнні роки в місті проходили службу багато відомих вищих офіцерів і генералів, які відзначилися в роки Другої світової війни, стали відомими полководцями. Це майбутні маршали А. І. Єршоменко, К. К. Рокоссовський, В. Ф. Толубко, С. С. Штеменко, партизанський командир, письменник Д. М. Медведєв. Збереглися: будинок, в якому жив К. К. Рокоссовський (вул. Леваневського, 9), будинок, де проходили службу А. І. Єршоменко і К. К. Рокоссовський (вул. Леваневського, 19), будинок, в якому працював Д. М. Медведєв (вул. Івана Франка, 3). До пам'яток історії належить будинок, в якому в 1935–39 роках містився штаб 45-ї стрілецької дивізії (вул. Шевченка, 50) та будинок, в якому розміщувався у 1920–39 роках 131-й Тарашанський полк (вул. Червоноармійська, 28).

22 червня 1941 року, з початком війни, місто опинилося в безпосередній близькості до театру воєнних дій. Через місто в західному напрямі переміщувалися війська і техніка, в східному — евакуювалося промислове і сільськогосподарське устаткування.

В ніч на 25 червня 1941 року в місті відбулася нарада секретарів обкомів партії західних областей України, яку провів голова президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречуха. Будинок, у якому проводилася нарада, зберігся (вул. Воли, 22). Окупація Новограда-Волинського німецькими загарбниками тривала від 8 липня 1941 року до 3 січня 1944 року.

Фашисти та їх місцеві найманці взялися за негайне встановлення «нового порядку» в місті. Було створено районну та міську управи, районну «народну» міліцію, військову комендатуру й інші владні інституції.

В середині липня комендант підписав «Наказ до населення міста Новограда-Волинського», в якому вимагалось:

«1. Всім, у кого є зброя, радіоапарати, акумулятори й аноди, телефонні апарати і всяке військове знаряддя, негайно віднести його до команди народної міліції.

2. Переховування більшовицьких міліціантів, НКВДистів і військових каратсья розстрілом.

3. Під загрозою розстрілу забороняються грабунки та привласнення всякого майна.

4. Награбоване майно належить негайно знести в команду народної міліції (протягом 24 годин).

5. Встановлено такі поліцейські години:

а) для українців — від 6-ї до 21-ї години (9 годин вечора за німецьким часом),

б) для жидів і поляків — від 6-ї до 20-ї години.

6. Всі жиди мусять носити на правому рамені білу опаску із блакитною зіркою Давида.

7. Службою безпеки, охорони і порядку є українська народна міліція, котра носить жовто-блакитну відзнаку на лівому рамені.

Улас Самчук

8. За невиконання цих наказів підлягає кожен воєнному судові.

Пізнью осені 1941 року місто проїздом на Київ відвідав видатний український письменник Улас Самчук (1905–1984), який залишив у своїх спогадах не зовсім приємні враження від побаченого (друкується вперше): «Ось підїжджасмо до ще одного, вже цілком радянського містечка Новгород-Волинського (так у Самчука – М. К.). Коли я вперше підїжджав до Парижу, моя цікавість не була більше напружена, ніж тепер. Але не бачу нічого несподіваного. Винятково витримана картина, допосавана до цілості стилю. Старі дерев'яні, з вигнутими дахами будиночки перед-

революційного часу, до яких, крім лапи часу, не торкалася ніяка «модерна доба». Ніде й сліду чогось нового. І лише трохи далі на схід, дуже відокремлено, проводячече недопосавано до решти ландшафту, кілька нових бльоків касарняного типу з брамою, глобусом («пролетарі всіх країн»), п'ятикутною зіркою, серпом і молотом... Мене вражає виставова, балаганна, дешева помпезність цієї пропаганди. Всі ті брами зроблені з дощок, обмазаних вапном, які розсохлися і обмилися дощами. На тлі того погрузлого в давнину містечка це нагадує справді залишений цирковий балаган.

Дуже мало людей, і всі вони дуже відповідні до загального краєвиду. Облізли шапки-вушанки, ватяні китайські заляжені піджаки-фурфайки і стоптане, невразне взуття. Мене дивує, чому це все так нагадує Азію. Тож колись нічого цього не помічалось. Невже Сибір сягнув своїм стилем аж сюди?

Тут також ми мали нагоду бачити кілька бетонових бункерів так званої сталінської лінії оборони. Дуже прикметна справа: сталінська армія в різних місцях робила пару спроб опору, але ця «лінія» промигнула дослівно непомітно, так ніби її взагалі не існувало. Пригадуються сентенції Л. Толстого з «Війни і миру» на цю тему: чим більше ми до чогось готуємося, тим менше ми готові».

З початком окупації у місті розпочався організований спротив місцевого населення загарбникам. У жовтні 1941 року на конспіративній квартирі по вулиці Ярунській, 2 (нині вул. Лянгуса) відбулося перше засідання підпільного комітету, для організованої боротьби з німецькими загарбниками. Було створено підпільний комітет на чолі з М. І. Лянгусом, який складався з 13 осіб і здійснював загальне керівництво підпільною боротьбою в місті і районі. Функціонувала підпільна друкарня, де було налагоджено випуск листівок «Червоний партизан», встановлено зв'язки з підпільними організаціями сусідніх районів, проводилася диверсійна

робота. Всього до лав народних месників підпільники направили 514 мешканців міста.

За час окупації німецькі карателі та їх поплічники знищили в місті та районі більше ніж 44 тисячі осіб, з них – близько 14 тисяч цивільного населення і учасників руху опору та 30 тис. військовополонених. На примусові роботи до Німеччини окупантами було вивезено 1753 мешканця міста, переважно молоді, з яких після завершення війни додому повернулися 1346 осіб. В оборонних боях за місто в липні 1941 року та під час визволення в боях 1-3 січня 1944 року загинули 554 і померло у шпиталях від отриманих поранень більш як 400 осіб.

Особливо жорстоко і цинічно ставилися німецько-фашистські війська до єврейського населення. В середині липня 1941 року у Новоград-Волинський прибула зондеркоманда 4а і штаб оперативної групи Ц, які виконали перші розстріли євреїв. У липні в місті перебував 8-й піхотний полк СС, який 28 липня в черговий раз розстрілював євреїв. У середині серпня 1941 р. спецвідділ оперативної команди 5 розстріляв 161 особу, переважно єврейської національності. Наприкінці серпня чергову партію євреїв (майже 800 жінок і дітей) було розстріляно біля Будинку Червоної Армії. Загалом протягом 1941 року німці знищили близько 5 тисяч євреїв.

З жовтня 1941 року до листопада 1942 р. у Новограді-Волинському існував єврейський робітничий табір, в якому утримувалися ремісники з сім'ями з Новограда-Волинського, Баранівки, Рогачова, Яруні та інших населених пунктів. 10 листопада 1942 року за допомогою партизанів в'язні втекли, але наступного дня декотрих із них було схоплено й розстріляно. Якщо в 1939 році в Новограді-Волинському мешкало 6839 євреїв (28,8% населення), то через двадцять років їх у місті нараховувалося тільки 3,3 тисячі.

4760 новоград-волинців брали участь у бойових діях. З них 2980 осіб загинули і пропали безвісти; 2578 – нагороджено бойовими орденами і медалями. Уродженці міста: А. Т. Бурковський, Ю. М. Горбко, П. І. Сірагов за виявлені мужність і героїзм удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Як було вже зазначено, Новоград-Волинський було остаточно визволено

Брати Бурковські

від німецьких загарбників 3 січня 1944 року. Цього ж дня о 20-й годині Москва салютувала військам, що брали участь у визволенні міста, дванадцятьма артилерійськими залпами із 124-х гармат.

За героїзм, мужність та відвагу воїнам частин і з'єднань у боях за Новоград-Волинський наказом Верховного Головнокомандуючого присвоєно почесне звання «Новоград-Волинських»: 149-й, 287-й стрілецьким дивізіям, 111-й, 162-й, 175-й танковим бригадам, 20-й мотострілецькій бригаді, 41-й, 1829-й самохідним артилерійським полкам, 459-му мінометному полку, 1497-му винищувально-протитанковому артилерійському полку; 1702-му зенітно-артилерійському полку, 53-му окремому мотоциклетному батальйону та 194-му окремому саперному батальйону.

Після закінчення боїв у місті Військова рада армії призначила начальником гарнізону генерал-майора П. С. Ільїна, а комендантом гарнізону — М. К. Сидорова.

Одразу розгорнулися роботи з налагодження життєдіяльності та організації оборони міста. Перш за все необхідно було відновити електричну, телефонну і водопровідну мережі, організувати протиповітряну оборону, караульну, патрульну служби.

Новоград-волинці свято шанують пам'ять про тих, хто віддав життя за визволення міста. Облаштовано 19 братських могил, військове кладовище (вул. Чехова, 7), а також окремі поховання. Прізвища учасників оборони та визволення міста від німецько-фашистських загарбників увічнено в назвах вулиць: генерала М. І. Потапова, командуючого 5-ю армією; підполковника В. В. Соколіна, командира 19-го мотострілецького полку, 19-ї танкової дивізії, 5-ї армії Південно-Західного фронту; генерала О. Я. Кисельова, командира 140-ї Сибірської стрілецької дивізії; генерала Й. М. Панкратова, командира 287-ї Новоград-Волинської стрілецької дивізії; генерала П. С. Ільїна, командира 20-ї Новоград-Волинської мотострілецької бригади. Вулиці міста названі іменами активних учасників партизанського руху й підпілля, зокрема М. Лянгуса, А. Гордєєва, Л. Бобрової, С. Вашева, В. Левченка, М. Коваля, К. Мякішева, Н. Ніколаєва, К. Юношева.

Звання «Почесний громадянин Новограда-Волинського» удостоєні генерал П. С. Ільїн, полковники П. К. Бабак, Т. А. Поршюнок, М. Я. Нисневич, В. Л. Якунін, підполковник І. С. Таран, майор Ф. В. Кисельников, старший лейтенант Ф. М. Мальков, майор А. Г. Менес, партизан В. В. Квітінський, підпільник Г. І. Іванов.

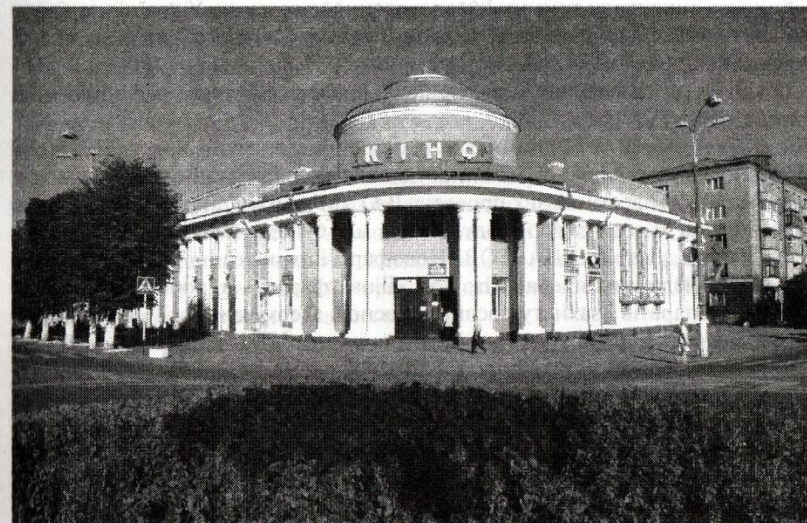
Комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, здійснених на тимчасово окупованій території міста і району, встановила, що збитки, нанесені за цей період народному господарству міста, сягнули 215 млн. крб. (в довоєнних цінах), в т. ч. сільському господарству — 143 млн. крб.

Наступного дня після визволення міста відновив роботу райвиконком, очолюваний В. Г. Школяренком. Місцевим органам влади велику допомогу надавали військові частини на чолі з начальником гарнізону генералом П. С. Ільїним. Про-

тягом січня відновили роботу 70 підприємств та установ міста. 22 січня станція Новоград-Волинський прийняла перший потяг з Житомира. Відновився регулярний рух ешелонів, що йшли на фронт. З Уралу, Сибіру, Середньої Азії надходили обладнання, будівельні матеріали, паливе, техніка, посівні матеріали тощо. Місто і район з великими труднощами, насамперед за рахунок людського фактору, високого патріотизму і трудового ентузіазму, були відновлені з попелу та руїн. На початок 60-х років було переважно відбудовано промислові підприємства, житловий фонд та об'єкти соціально-побутового призначення.

Прискорений промисловий розвиток міста припадає на 70-і — кінець 80-х років ХХ ст. За цей час було введено в дію м'ясокомбінат, льонозавод, завод металовиробів, швейну фабрику «Полісянка», сироробний комбінат, завод антибіотиків, меблеву фабрику. Внаслідок індустріального розвитку місто отримувало значні кошти на розвиток соціально-культурної сфери. Новоград-Волинський прикрасився новими адміністративними будинками, сучасними житловими кварталами, приміщеннями навчальних закладів. Зокрема, виросли корпуси машинобудівного технікуму, Будинку культури, автовокзалу, універмагу, готелю, вузла зв'язку, держадміністрації, проведено реконструкцію парків у центрі міста та над Случчю.

Разом з тим, у 70–80-х роках екстенсивні фактори розвитку радянської економіки себе повністю вичерпали. Партія вишукувала шляхи виходу з цього стану. Розпочата з ініціативи КППС перебудова висвітлила багато про-

Кінотеатр — пам'ятка архітектури 40-х років ХХ ст.

Римсько-католицька парафія підвищення Христа

блем суспільства, які десятиліттями не вирішувалися. Високий рівень інфляції, дефіцит державного бюджету, незабезпеченість ринку товарами народного споживання створили соціальну напругу в суспільстві.

Перебудова торкнулася кожного жителя міста, спочатку знаходячи підтримку в більшості людей. Події ж наступних років, економічний спад виробництва викликали тривогу і невдоволення населення. У країні назрівали глобальні зміни в політичному та економічному житті, привид яких носився над Україною.

Із здобуттям державної незалежності, відбулося суттєве реформування форм власності.

У місті нині діють 12 промислових підприємств харчової, легкої, фармацевтичної, деревообробної, машинобудівної та харчової галузей. Успішно реалізується ряд інвестиційних проєктів: ВАТ «М'ясокомбінат» — розширення виробництва м'яса і м'ясопродуктів, на що було залучено інвестицій на 5,4 мільйона доларів США; ТОВ «Новофарм-Біосинтез» — розширення виробництва медичних препаратів; ВАТ «Біоветфарм» — виробництво ветеринарних препаратів і захисту рослин на основі авермектинів; ТОВ «Верес» — виготовлення мінеральної та фруктових вод; ПП «Меблева фабрика «Мірт» — виготовлення сучасних елітних меблів. ВАТ «Хлібозавод» — багаторазовий призер національних виставок. ТОВ «Новофарм-Біосинтез» забезпечує інфузійним розчином до 25% ринку України. Всього налічується 3235 суб'єктів підприємницької діяльності.

Забудова міста здійснюється на основі Генерального плану, розробленого Київським інститутом «Діпроміст». Містечко європейського типу планується спорудити на території колишньої військової частини в районі «Морське».

Поряд із сучасними котеджами тут буде створено комплекс соціально-культурного призначення.

У місті значна увага приділяється підготовці кадрів з вищою, середньою спеціальною та середньою освітою: діє філія Харківського національного університету електроніки, промислово-економічний технікум, медичний коледж, економіко-гуманітарний коледж, професійний ліцей № 7, 11 загальноосвітніх шкіл, в яких 630 вчителів навчають 8300 учнів.

Функціонують міський палац культури імені Лесі Українки на 1050 місць, міський парк культури і відпочинку з літнім театром на 200 місць, дитяча музична та художня школи. В місті видаються газети «Лесин край», «Звягель-інформ», «Новоград-Волинські новини».

За останні десять років в місті збудовано ряд культових споруд: Свято-Преображенська церква, Свято-Троїцький храм, Свято-Георгієвська церква, Свято-Михайлівська церква, Римо-католицька парафія підвищення Христа, Церква євангельських християн-баптистів, Збір Іегови, Церква християн віри євангельської та ін.

Велику роботу з відродження духовності в регіоні проводить Новоград-Волинське регіональне відділення Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині (голова В. В. Вітренко). Під егідою відділення проведено ряд міжнародних і всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій: «Звягель древній і вічно молодий» до 200-річчя Волинської губернії (1995), «Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність» (1998), «Вічні берегині України» до 150-річчя від дня народження Олени Пчілки та 130-річчя від дня народження Лесі Українки (2001).

Новоград-Волинський регіональний краєзнавчий осередок підтримує тісні зв'язки з історичним товариством «Волинь» у Німеччині, заснованим у 1975 році колишніми німцями-волинянами. Здійснюється регулярний культурно-просвітницький обмін учнівськими туристськими групами. Зокрема, голова товариства «Волинь» Ніколаус Арндт бере участь у конференціях, друкує свої наукові праці на сторінках часопису «Велика Волинь», а голова новоград-волинського регіонального осередку В. В. Вітренко творчо підходить до дослідження літературної спадщини німців, чие життя пов'язане з Волинню, бере участь у науково-краєзнавчих конференціях у Німеччині.

Головне багатство міста — це його люди.

Видатними уродженцями міста є: видатна поетеса Леся Українка (1871–1913), вчений-фізик, перекладач М. П. Косач (1869–1903), письменниця, перекладачка О. П. Косач-Кривинюк (1877–1945), хімік-технолог, академік АН УРСР Б. С. Лисін (1883–1970), народний артист України Б. Г. Шарварко (1929–2002), єврейський письменник, публіцист М.-В. Феєрберг (1874–1899). На будинку синагоги, де навчався М.-В. Феєрберг 2001 року, відкрито меморіальну дошку. У семирічній німецькій трудовій школі з педагогічним ухилом у 1922–25 роках (нині — вул. Пушкіна, 42) навчався відомий

Сучасні багатопверхівки міста

німецький письменник Ернст Кончак (1903–1979). У 1995 році під час проведення Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Звягель древній і вічно молодий», на будинку школи, де навчався Ернест Кончак, було встановлено меморіальну дошку.

П. М. Градов

Новоград-Волинський – батьківщина відомого сучасного російського поета-лісняка – автора відомої пісні «Легендарний Севастополь» П. М. Градова, письменника і публіциста Я. І. Черніса, заслуженої артистки Росії Олени Яковлевої (особливим успіхом користувався фільм «Інтердівчинка» за її участю), заслужених артисток України співачки С. Р. Вегерчук та актриси О. А. Амінової, режисера, заслуженого діяча мистецтв України О. Ф. Бойцова, архітектора, лауреата Державної премії ім. Т. Г. Шевченка В. Є. Коломійця, археолога Д. Т. Березовця, доктора технічних наук, метеоролога і кліматолога Є. П. Школьного, доктора технічних наук Л. В. Борисюка, доктора медичних наук

Г. В. Буренка, ушанованого футболіста київського «Динамо», чемпіона СРСР 1966–1968 років Сергія Круликовського.

Щоб докладно розповісти про всіх знаменитих новоград-волинців, потрібно написати окрему книжку. Сподіваємося, що така праця знайде свого автора.

Пам'ять про тих, кого ми заступили на цій землі, потрібна нам, живим, і нашим нащадкам.

Відкриття пам'ятної дошки Е. Кончаку (вересень 1995 р.)

Учасники Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Звягель древній і вічно молодий», що відбувалася в Новограді-Волинському. 14 вересня 1995 року

Післямова

Із середини 1980-х років радянська політична система увійшла в завершальну стадію свого існування. Останній вирок їй було підписано у грудні 1991 року у Біловезькій пущі керівниками Росії, України, Білорусії.

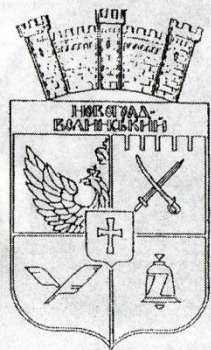
Здобуття Україною незалежності народило значні сподівання на покращення життя народу. Проте перехід від командної економіки до ринкової виявився досить складним і неоднозначним. Отримання політичної свободи не вирішило багатьох соціально-економічних проблем. Зокрема, різко впав життєвий рівень основної маси населення, з'явилася армія безробітних. Не прикрашають суспільство такі явища, як корупція, наркоманія, проституція, злочинність. Погіршився стан довкілля. Швидкими темпами відбувається процес депопуляції населення (перевищення числа померлих над народженими). У цих складних умовах зростає роль інтелігенції, яка свій інтелектуальний потенціал спрямовує на відродження і збереження наших національних традицій. Проте новгород-волинці не втрачають сподівань на краще.

Важливою подією для міста на початку 90-х років ХХ ст. стало спорудження нового мікрорайону для військових. У 1994 році за допомогою болгарських і німецьких спеціалістів збудовано мікрорайон для сімей військовослужбовців з середньою школою, дитячим садком та підприємствами сфери обслуговування. У жовтні того ж року сесія міської ради затвердила малий і повний герби Новограда-Волинського та гербові знамена (корогви) міста. Їх автором став київський архітектор і художник М. О. Босенко.

Малий герб являє собою за формою чотириколірний щит з главою, міською короною і щитком посередині. На срібному полі глави напис кирилицею «Новоград-Волинський». На середньому щиткові зображено фрагмент герба, який діє з 1796 року.

Емблема на честь 750-річчя від часу першої літописної згадки про місто

Малий герб Новограда-Волинського

На золотому полі верхньої правої частини зображено половину чорного двоголового орла з короною. На пурпуровому тлі верхньої лівої частини, що має форму фортечної стіни, зображені схрещений меч і козацька шабля. Емблема символізує події національно-визвольної боротьби XVII століття в місті.

На зеленому тлі нижньої правої частини зображено дві срібні схрещені пир'їни у вигляді літери У. Ця емблема несе інформацію, що місто є батьківщиною Лесі Українки, а також місцем і життям діяльності сім'ї Косачів. На голубому тлі нижньої лівої частини зображено золотий дзвін, у який вписано голубий знак у вигляді літери Z. Емблема відтворює легенду про роль дзвону над річкою Случ, також першоназву міста — Звягель.

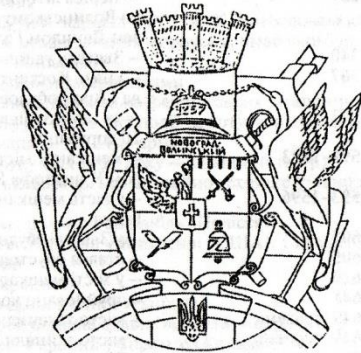
Герб прикрашає міська корона у вигляді стилізованого зображення трибаштової фортеці кольору срібла.

Повний герб включає більше елементів і має багатше оздоблення. На великому пурпуровому щиті, розділеному на чотири частини широким білим прямим хрестом (кольори історичного герба Волині початку XIV століття), в центрі розташовано золотого кольору картуш, в який вписано малий герб міста. Всю композицію вінчає срібна міська корона.

Для підвищення ефективності діяльності міської ради у сфері управління та сталого розвитку 7 червня 2005 року було укладено угоду про партнерство між програмою розвитку ООН та міською радою Новограда-Волинського. Другого березня 2006 року — угоду щодо спільного фінансування між міською радою Новограда-Волинського та програмою розвитку ООН. Місто впевнено і перспективно крокує в європейський простір.

Не забувають новгород-волинці і про духовність. До ювілею Новограда-Волинського, що відзначається 2007 року, планується відкрити першу чергу історико-краєзнавчого міського музею. Триває робота над написанням історії міста.

Невпинний біг часу висуває нові вимоги. Тож творчо використовуймо кожний прожитий день, кожну годину. Мріймо, кохаймо й любімо. Велике в малому. А всім жителям древнього і вічно молодого Новограда-Волинського зичимо добробуту, злагоди, витримки та надії на краще, палко любити своє чудове місто, яке, як і вся Україна, дивиться у майбутнє з оптимізмом.

Повний герб Новограда-Волинського

Хронологія основних подій в історії Новограда-Волинського

- 1257** — перша літописна згадка про місто під назвою Возвгьель у Галицько-Волинському літописі як місто Болохівської землі, знищене князем Данилом Галицьким
- 1340** — Звгьель увійшов до складу Великого князівства Литовського
- 1507** — князь Костянтин Острозький отримав привілей короля Сигізмунда I про побудову в Звгьелі замку
- 1577** — за люстрацією (переписом) у місті налічувалося 30 ремісників, 50 торговців
- 1591–1593** — мешканці міста брали активну участь у повстанні під керівництвом Криштофа Косинського
- 1593–1596** — участь мешканців міста у повстанні під проводом Северина Наливайка
- 1600** — у Звгьелі збудовано костюл (не зберігся)
- 1605** — стався спустошувальний набіг на місто татар
- 1620** — у місті мешкало 2,5 тисячі осіб
- 1648** — зруйновано костюл військами Максима Кривоноса
- 1649, травень** — місто захопили поляки
- 1649, серпень** — місто зайняли козаки Овруцького полку
- 1701** — Звгьель пограбований князем Радзивілом
- 1740** — збудовано синагогу
- 1766** — споруджено новий кам'яний костюл
- 1795** — відбувся другий поділ Польщі, згідно з яким Звгьельщина відійшла до Російської імперії
- 1795, 5 липня** — видано указ Катерини II про перейменування Звгьеля у Новоград-Волинський і призначення його губернським центром
- 1796** — затверджується герб Новограда-Волинського та інших міст Волинської губернії
- 1806** — розташовувалася штаб-квартира російського полководця М. І. Кутузова
- 1823–1825** — Новоград-Волинський став одним із центрів декабристського руху
- 1825** — відкрилася перша парафіяльна школа
- 1833, 1 вересня** — відкрилося повітове дворянське училище
- 1846** — місто відвідав Т. Г. Шевченко
- 1871, 25 лютого** — народилася Леся Українка
- 1894** — дійсний статський радник С. А. Уваров удостоєний звання почесного громадянина Новограда-Волинського
- 1897, 28 жовтня** — комітет попечительства народної тверезості відкрив народний дім для організації культурного відпочинку жителів міста
- 1897** — при народному домі відкрито театр
- 1901** — налічувалося 28 вулиць і 8 провулків
- 1903, 6 травня** — засновано Городницький Свято-Георгіївський ставропігійний монастир
- 1903** — відкрито земську лікарню
- 1905** — засновано першу театральну трупу в місті
- 1911, 1 січня** — відкрито кінотеатр «Люкс»
- 1912, 21 травня** — запроваджено регулярний рух омнібусів між Новоградом-Волинським і Житомиром
- 1912** — відкрито прогімназію

- 1912** — відкрито жіночу гімназію Є. Жуковської
- 1913** — на базі прогімназії відкрито класичну гімназію
- 1916, 25 травня** — відкрито рух потягів через Новоград-Волинський між станціями Шепетівка і Коростень
- 1920, 24 вересня** — вийшло в світ перше число міськрайонної газети «Червоний Звгьель. Попередниця газет «Соціалістичний наступ», «Соціалістичне Полісся», «Радянський патріот», «Будівник комунізму», «Радянський прапор», «Лесин край»
- 1935, червень** — зруйновано костюл
- 1936** — засновано трирічну школу медсестер і акушерок (діяла до 1966 р.)
- 1936** — стала до ладу залізнична колія Новоград-Волинський — Житомир
- 1937** — відкрито першу бібліотеку
- 1940, листопад** — проходив службу майбутній маршал СРСР К. К. Рокоссовський, на той час командувач 9-м механізованим корпусом, штаб якого дислокувався у Новограді-Волинському
- 1941, 8 липня** — місто окуповано німецькими загарбниками
- 1944, 3 січня** — місто повністю визволено від німецько-фашистських загарбників. Цього ж дня о 20-й годині на честь цієї події салютували дванадцятьма артилерійськими залпами із 124-х гармат
- 1949** — створено театральну трупу (від 1959 року — народний театр)
- 1953** — у місті засновано військово-морське авіаційно-технічне училище (ВМАТУ)
- 1959** — створено народний самодіяльний ансамбль «Полісся»
- 1961** — відкрито пам'ятник Лесі Українці у Клівленді (США). Скульптор Михайло Черешньовський
- 1963** — відкрито музей Лесі Українки
- 1975** — відкрився промислово-економічний технікум
- 1975, травень** — засновано міський музей бойової слави (від 1978 — народний)
- 1975** — відкрито пам'ятник Лесі Українці у Торонто (Канада). Скульптор Михайло Черешньовський
- 1975** — засновано машинобудівний технікум (тепер коледж)
- 1987** — відкрито пам'ятник Лесі Українці. Скульптор — М. Н. Обезюк, архітектор — М. О. Босенко
- 1991** — відкрито медичне училище (нині медичний коледж)
- 1992** — міськрайонна газета «Радянський прапор» стала виходити під назвою «Лесин край»
- 1992** — на базі середньої школи №1 створено одну з перших в області гімназію імені Лесі Українки
- 1993, 10 квітня** — освячено новий костюл
- 1993, 29 червня** — закладено перший камінь у містечко для військових, що виїхали з Німеччини
- 1993, вересень** — на будинку колишньої поштової станції відкрито меморіальну дошку про відвідання міста Т. Г. Шевченком
- 1993, 14 жовтня** — завершено будівництво містечка для військових
- 1993, листопад** — відбулася установча конференція Новоград-Волинського регіонального краєзнавчого товариства, яке очолив вчитель місцевої гімназії В. В. Вітренко
- 1994, жовтень** — затверджено малий та великий герби Новограда-Волинського, гербові знамена (корогви) міста
- 1995** — місто вступило до Ліги історичних міст України
- 1995, вересень** — відкрито меморіальну дошку німецькому письменнику Ернесту Кончаку
- 1995, 13–15 вересня** — у місті відбулася Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Звгьель древній і вічно молодий»
- 1996, лютий** — відкрито меморіальну дошку вченому і перекладачу М. П. Косачу-Обачному, братові Лесі Українки
- 1997, 1 вересня** — відкрито економіко-гуманітарний коледж

- 1997, 9 червня — помер поет, автор тексту гімну про Новоград-Волинський Юрій Ковальський
- 1999 — відкрито музей родини Косачів
- 1999 — у місті засновано філію Харківського національного університету електроніки
- 2000, жовтень — у місті відбулися командно-штабні вчення, на яких були присутні Л. Д. Кучма, О. І. Кузьмук, І. С. Плющ, В. М. Литвин
- 2001, 24 серпня — відкрито пам'ятник Т. Г. Шевченку. Автори: скульптор Олена Коркушко, архітектор Алла Черніченко
- 2001, жовтень — сесія районної ради ухвалила герб і прапор району (автор І. Євпак), який затвердила своїм рішенням Комісія державних нагород та геральдики при Президенті України як символіку району
- 2002, лютий — честь України на XIX зимових Олімпійських іграх у Солт-Лейк-Сіті (США) з бобслею захищав уродженець Новограда-Волинського Олександр Іванишин
- 2002, 24 лютого — місто відвідала делегація громадської організації «Земляцтво житомирян» в Києві, яка взяла участь в урочистостях, присвячених 131-й річниці від дня народження Лесі Українки
- 2002, 5 березня — відбулося організаційне засідання робочої групи з написання історії Новоград-Волинського району, яку очолив заступник голови райдержадміністрації О. Антипчук
- 2002, 17 травня — відкрито в їзний знак Житомирської області на кордоні Новоград-Волинського (Житомирська область) і Корещького (Рівненська область) районів
- 2002, жовтень — пиво Новоград-Волинського заводу «Поліське» отримало срібну медаль на конкурсі пивоварів у Києві
- 2002, 16 листопада — помер заслужений працівник культури України, автор музики гімну про Новоград-Волинський, композитор І. Ф. Мамайчук (1942–2002). Автор збірки «Мої пісні — мої дороги» (2002)
- 2003, 25 лютого — відзначив 100-річний ювілей мешканець Новограда-Волинського Т. Й. Татунь
- 2003, 15 травня — єпископ Києво-Житомирського діоцезу Римо-католицької церкви Ян Пурвінський освятив каплицю на польській частині новоград-волинського цвинтаря
- 2003, 30 травня — у Слободороманівській школі-гімназії відбулася зустріч випускників 1973 р. за участю В. М. Литвина
- 2003, червень — хліб «Запашний та «Бородіно» виробництва новоград-волинського хлібозаводу на спеціалізованій виставці в Києві відзначений срібною медаллю та дипломами
- 2003, вересень — міська лікарня відзначила свій 100-річний ювілей
- 2003, листопад — місто з робочим візитом відвідав посол США в Україні Джон Гербет
- 2004 — Німеччиною вкладено інвестиції у спорудження фабрики «Новотекст»
- 2004 — у сквері Слави відкрито бювет питної води
- 2005, 7 червня — підписано угоду про партнерство між програмою розвитку ООН та міською радою міста
- 2006, 2 березня — підписано угоду щодо спільного фінансування між Новоград-Волинською міською радою та програмою розвитку ООН

Візитна картка Новограда-Волинського

Новоград-Волинський — місто обласного значення, центр однойменного району, стоїть за 212 км західніше Києва та 89 км від обласного центра — Житомира. Засноване 1257 року.

Площа міста — 2627 га.

Чисельність населення — 56 тис. осіб.

Працездатного населення — 30 тис. осіб.

Рівень зареєстрованого безробіття — 2,5%.

У місті діє 12 промислових підприємств.

Найбільші промислові підприємства міста:

— ВАТ «Новоград-Волинський м'ясокомбінат» — одне з найбільших м'ясопереробних підприємств України;

— ТОВ «Новофарм-Біосинтез» — забезпечує 20% ринку України в інфузійних розчинах;

— ВАТ «Новоград-Волинський завод сільгоспмашин»;

— ПП Меблева фабрика «Мирт» — одне з найкращих підприємств у Європі з виготовлення елітних меблів на замовлення;

— ВАТ «Біоветфарм» — виготовляє екологічно чисті засоби захисту рослин і тварин від шкідників і хвороб.

Галузева структура промислового виробництва міста у 2006 році:

— 43% — харчова промисловість;

— 27% — машинобудування;

— 14% — мікробіологія;

— 10% — легка промисловість;

— 6% — деревообробна промисловість.

Інвестиційні проекти:

1. Фабрика ТОВ «Новотекс». Здійснює термічну обробку одягу. Будується 12 місяців. Обсяг іноземних інвестицій (Німеччина) — 3 млн. доларів США. 250 нових робочих місць.

2. Виготовлення обладнання для птахівництва — результат впровадженого вітчизняного інвестиційного проекту на ТОВ ВО «Техна». Інвестовано 2,3 млн. доларів США, створено 420 робочих місць.

3. Північна околиця міста — розпочалось будівництво фабрики ТОВ «Церсаніт». Обсяг інвестицій (Польща) — 100 млн. євро. Кількість робочих місць — 1400;

4. ВАТ «Новоград-Волинський м'ясокомбінат» — інвестовано 5,4 млн. доларів США. Кількість робочих місць — 660.

5. ТОВ «Новопеллет» (Естонія) — планується виготовлення паливних гранул «пеллет».

6. Зводиться сучасний бетонний вузол «Угорщина» продуктивністю 40 куб. м розчину за годину з комп'ютерним дозуванням.

7. Активно інвестують у виробництво ПП «Меблева фабрика «Мирт», АТЗТ ВКФ «Леся», ТОВ «Новофарм-Біосинтез» та ін.

Сьомого червня 2005 року укладено «Угоду про партнерство» між Муніципальною програмою врядування та сталого розвитку (МПВСР) Програми розвитку ООН (ПРООН) і Новоград-Волинською міською радою.

ПРООН допомагає впроваджувати принципи сталого розвитку шляхом зміцнення потенціалу приватного та державного секторів та місцевих громад, які представлені житловими об'єднаннями, недержавними організаціями, діловими спілками, навчальними та культурними закладами, планувати та реалізувати ініціативи із сталого розвитку з метою покращення життєвих умов на території міської ради.

На 2006 рік в міському бюджеті передбачено 800 тис. грн. для співфінансування проектів, які покращують життя громадян спільно із Програмою розвитку ООН.

Через місто проходить міжнародна автомагістраль Київ—Чоп та автодорога Васьковичі—Порубне.

У місті діє залізнична станція 1-го класу «Новоград-Волинський-1», яка з'єднує місто в трьох напрямках із залізничними вузлами Шепетівка (далі на Львів), Коростень (далі на Київ, а також на Овруч та Білорусь), Житомир (далі на Фастів—Київ). У загальному обсязі вантажообігу станції більше 80% складають наливні вантажі. Решта — щєбінь, ліс і лісоматеріали, металобрухт тощо.

Діє 12 автобусних маршрутів загального користування.

Нараховується 10 поштових відділень. Кількість абонентів телефонного зв'язку становить 16 тисяч. Діють чотири телефонні станції. Щільність телефонних апаратів на 100 осіб населення становить 25,1 одиниці.

Функціонують 11 загальноосвітніх шкіл, в яких навчається понад 8 тис. учнів; діють 12 дошкільних закладів, в яких виховується майже 2 тис. дітей. Працюють філія Харківського національного університету електроніки, промислово-економічний технікум, економіко-гуманітарний коледж, медичний коледж, професійний ліцей № 7.

Медичні послуги надають 1270 працівників територіального медичного об'єднання. Мережу установ культури в місті складають:

- міський Палац культури ім. Лесі Українки на 1050 місць;
- кінотеатр ім. Щорса;
- міський парк культури та відпочинку з літнім театром;
- дитяча музична школа;
- художня школа;

- музей-садиба родини Косачів;
- літературно-меморіальний музей Лесі Українки.

Нараховуються 24 бібліотечні заклади усіх відомств із загальним книжковим фондом — 1 161 986 примірників.

Видаються газети: «Лесин край», «Звягель-інформ», «Новоград-Волинські новини».

Діють одинадцять культових споруд:

- приход Української Православної Церкви Московського патріархату, Свято-Преображенська Церква;
- Свято-Троїцький храм Української Православної Церкви Московського патріархату;
- Свято-Георгіївська Українська Православна Церква Московського патріархату;
- Свято-Михайлівська Українська Православна Церква Київського патріархату (добудовується);
- Римсько-католицька парафія підвищення Христа;
- Церква євангельських християн-баптистів;
- Зібрання свідків Єгови;
- Церква християн віри євангельської;
- храм Святих Апостолів Петра і Павла, святої мучениці Фотолії УПЦ КП;
- храм Святих царських мучеників і страсотерпців УПЦ МП (будується);
- римсько-католицька парафія Церкви Христа Царя Всесвіту (добудовується).

На території міста нараховуються шість пам'яток архітектури місцевого значення: фортеця, садиба поміщика Мезенцева, кінотеатр ім. Щорса, житловий будинок по вул. К. Маркса, 4, поштова станція, залізничний вокзал.

Що можна прочитати про Новоград-Волинський

- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археологической комиссией. — СПб., 1863–1892. — Т. 1–15.
- Андряшев А. М. Очерк истории Волинской земли до конца XIV столетия. — К., 1887. — 232 с.
- Андряшев О. Нарис історії колонізації Київської Русі до кінця XV ст. // Київ та його околиці в історії та пам'ятках. — К., 1926.
- Антонович В. Б. Археологическая карта Волинской губернии // Труды XI Археологического съезда. — Т. 1. — М., 1901.
- Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV в. — К., 1878.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разборки древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волинском генерал-губернаторе (АЮЗР): В 35-ти томах. — К., 1859–1914.
- Аскоченский В. И. Очерки Волини в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях. — Житомир, 1847. — 162 с.
- Батюшков П. Н. Волинь: Исторические судьбы Юго-Западного края. — СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1888. — 288 с.
- Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — К., 1968.
- Братчиков А. Б. Материалы для исследования Волинской губернии. — Вып. 2. — Житомир, 1869.
- Винокур І. С. Старожитності Східної Волині. — Чернівці, 1960. — 106 с.
- Весь Юго-западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, администрации и окружного землевладения в губерниях: Киевско-Волинской, Подольской. — К., 1906.
- Военно-статистическое обозрение Российской империи. — Изд. 3-е. — Т. 10. — Ч. 3. — Волинская губерния. — СПб., 1850.
- Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. — Ч. 1. — К., 1869.
- Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи / Сост. П. П. Фон-Винклер. — СПб., 1899. — 225 с.
- Грушевський І. С. Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. — К.: Наукова думка, 1992. — Т. 2. — 640 с.
- Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда. — СПб., 1878.
- Дашкевич Н. П. Новейшие домослы о Болохове и болоховцах // Киевские университетские известия. — 1884. — № 6.
- Житомирська область. Географічний атлас: Моя мала Батьківщина / Відп. ред. М. Ю. Костриця. — К.: ТОВ Видавництво «Мапа», 1999. — 20 с.
- Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. — Ч. 1. — К., 1887.
- Звіздецький Б. А. Літописний Воззв'язь в контексті археологічних досліджень // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII–XIII ст. — К., 2004. — С. 97–109.
- Звіздецький Б. А. Про кордони Древлянської землі // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 47–58.

- Звіздецький Б. А. Про час виникнення та соціальну типологію літописних градів Древлянської землі // УІЖ. — 1990. — № 3. — С. 77–87.
- Звіздецький Б. А. Скарб, знайдений у старому Зв'язелі // Україна. Наука і культура. — Вип. 28. — К., Знання. — 1994. — С. 162–165.
- Зв'язель древній і вічно молодий // Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Відп. ред. М. Ю. Костриця. — Новоград-Волинський, 1995.
- Иванов П. Исторические судьбы Волинской земли до конца XIV в. — Одесса, 1895.
- Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казенным железным дорогам. — Изд. 2-е. К., 1899.
- Каретников С. М. Волинская губерния. Географическо-исторический очерк. — Почаев, 1912. — 131 с.
- Компан О. С. Міста України в другій половині XVIII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 388 с.
- Костриця М. Ю. Географія Житомирської області. Посібник для вчителів. — Житомир, 1993.
- Костриця М. Ю. Рідний край. Посібник для вчителів і учнів Житомирщини. — Житомир, 1994.
- Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Історико-географічний словник Житомирщини: У 3-х т. — Т. 1: Абрамок-Йосипівка. — Житомир: ПП М. Г. Косенко, 2002. — 128 с.
- Костриця М. Ю., Костриця Н. С. Природа і матеріальна культура Житомирщини: Посібник з етнографічного краєзнавства. — Житомир: МАК, 1999. — 240 с.
- Костриця М. Ю., Тарабукін О. О. Первіснообщинний лад на Житомирщині: Підручна книга для учнів, студентів, вчителів: — Житомир: Косенко, 2004. — 84 с. — (Житомирщина: сторінки історії. — Кн. 1).
- Літопис руський. За Пятським списком. Переклав Леонід Махновець. — К., 1889
- Миклухо-Маклай М. Н. Геологические исследования Новоград-Волинского и Житомирского уездов Волинской губернии // Материалы для геологии России. — Т. XIV, 1890. — С. 1–94.
- Національні меншини України: історія і сучасність // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Відп. ред. М. Ю. Костриця. — Житомир, 1998.
- Новоград-Волинський: на перетині шляхів та інвестиційних перспектив. — Новоград-Волинський: НОВОград, 2004. — 16 с.
- Новоград-Волинський // Географічна енциклопедія України. — К., 1990. — Т. 2.: 3–О. — С. 426–427.
- Новоград-Волинський // Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. — К., 1973. — С. 460–474.
- Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. — Львів, 1970.
- Переверзев А. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волинской епархии. — Житомир, 1914.
- Природно-заповідний фонд Житомирської області: Каталог природних комплексів, рідкісних та зникаючих видів тварин і рослин Житомирщини. — Житомир: Облполіграфвидав, 1981. — 24 с.
- Рибачок І. М. Житомирська область: Географічний нарис. — К.: Рад. школа, 1959. — 118 с.
- Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
- Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982
- Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К.: Наукова думка, 1989. — 232 с.
- Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. — Почаев, 1888. — Т. 1
- Тихомиров М. А. Древнерусские города. — М., 1956.

- Толмачев И. Н.** Юго-Западный край. Статистическое обозрение. Восточное Полесье. По рекогносцировкам офицеров Генерального штаба. — Ч. I. — К., 1897.
- Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Географическим обществом, Юго-Западное отдел.** Материалы исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским. — Спб., 1872–1877. — Т. I–VII.
- Фундуклей И.** Статистическое описание Киевской губернии. — Ч. III. — СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1852. — 578 с.
- Цинкаловський О.** Стара Волинь і Волинське Полісся. — У 2-х тт. Вінніпег, 1984. — Т. I. — 600 с.; Т. 2. — 578 с.
- Янсон Ю. Э.** Хлебная торговля на Волини. Хлебная торговля на самовозных рынках. С.-Петербург, 1870.
- Orda Napoleon.** Album widoków gubernij Grodzianskiej — Wilenskiej... — Warszawa, 1878.
- Przedziecki A.** Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. — Wilno, 1841. — Т. 1–2.

ЗМІСТ

Вікові дзвони Звягеля	4
Вони досліджували наш край	7
Крізь призму віків	10
Під Литвою і Польщею	16
Чому Новоград-Волинський не став губернським центром?	21
Місто у XIX — на початку XX століття	26
Новоград-Волинський у пошуках сутності епохи	57
Післямова	80
Хронологія основних подій в історії Новограда-Волинського	82
Візитна картка Новограда-Волинського	85
Що можна прочитати про Новоград-Волинський	88

Серія «МІСТА ЖИТОМИРЩИНИ»

Заснована в 2000 році

ВИПУСК 2

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Житомирське науково-краєзнавче
товариство дослідників Волині
Житомирська обласна організація
Національної Спілки журналістів України
Новоград-Волинська міська рада

КОСТРИЦЯ МИКОЛА ЮХИМОВИЧ
НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ

Історико-краєзнавчий нарис

За редакцією автора

Літ. редактор *В. Косенко.*

Художник *М. Султанова.*

Коректор *М. Косенко.*

ISBN 966-7626-02-4 (серія «Міста Житомирщини»)

ISBN 966-8123-55-7 (вип. 2)

Видавць М. Косенко, 2007

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1020 від 22.08.2002 р.
10014, Україна, м. Житомир, п/с 48

Виготовлено в приватній друкарні «Сонечко» В. Б. Котвицького
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 2859 від 23.05.2007 р.
10014, Україна, м. Житомир, вул. Кафедральна, 5-а

Надруковано до друку 16.04.2007 р.
Гарнітура «NimbusRomD5Y». Формат 60 × 84 1/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 5,35. Наклад 1000 прим.